

บทที่ ๒

การศึกษาอภุศลมูลและอุบายวิธีบรรเทาอภุศลมูล

ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

ในบทนี้ มีประเด็นสำคัญที่จะต้องศึกษาวิเคราะห์ ๒ ประเด็น คือ (๑) อภุศลมูล (๒) วิธีการบรรเทา ทั้งนี้ตามนัยแห่งพระพุทธศาสนาโดยอ้างคัมภีร์เป็นหลัก โดยกำหนดแยกอภุศลมูลแต่ละข้อไปตามหัวข้อย่อย ดังนี้

๑. ความหมาย
๒. ไวยากรณ์
๓. ลักษณะ
๔. สาเหตุ
๕. ระดับ
๖. โทษ
๗. อุบายวิธีบรรเทา

อภุศลมูล ๓ ตามนัยแห่งคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา ได้แก่ โลภะ ความโลภ โทสะ ความโกรธ และโมหะ ความหลง เพื่อให้ทราบถึงรายละเอียดที่เกี่ยวกับอภุศลมูล ๓ อย่าง ถูกต้องชัดเจนยิ่งขึ้น จึงขอยกคำสอนที่เกี่ยวกับอภุศลมูล ๓ ดังที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ขนิณกาย ปาฎิกวรรค สังคีตสูตร ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวกะถาภาษะถึงอภุศลมูลทั้งสามมีข้อความปรากฏว่า

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมหมวดละ ๓ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้วมีอยู่ พวกเราทั้งหมดนี้แหละพึงสังคายนา ไม่พึงวิวาทกันในธรรมนั้น... เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ธรรมหมวดละ ๓ ประการ คืออะไร คืออภุศลมูล (๑) อภุศลมูลคือโลภะ ความอยากได้ (๒) อภุศลมูลคือโทสะ ความคิดประทุษร้าย (๓) อภุศลมูลคือโมหะ ความหลง * อภุศลมูลเป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ต้นเหตุให้เกิดกรรม ๓ ประการ คือ

๑. โลภะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม
๒. โทสะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม
๓. โมหะ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม

ภิกษุทั้งหลาย เพราะกรรมที่เกิดจากโลภะ เพราะกรรมที่เกิดจากโทสะเพราะกรรมที่เกิดจากโมหะ เทวดามนุษย์ หรือสุคติอื่นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ปรากฏที่แท้แล เพราะกรรมที่เกิด

*ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙.

จากโลภะ เพราะกรรมที่เกิดจากโทสะ เพราะกรรมที่เกิดจากโมหะ นรก กำเนิดเดรัจฉาน
เปตวิสัย หรือทุกติอื่นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ปรากฏเพื่อความบังเกิดแห่งอรรถภาพในนรก กำเนิด
เดรัจฉาน เปตวิสัย^๒

นอกจากนี้ ในอรรถกถาอภิสมาสนสูตร พระพุทธโฆสะจารย์ได้อธิบายว่า กิเลสชาติชื่อว่า
เป็นอกุศลมูล เพราะเป็นทั้งอกุศล เป็นทั้งรากเหง้าของอกุศล โดยความหมายว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัย
แดนเกิดก่อน ผู้ให้กำเนิด ผู้สถาปนา ผู้ให้เกิด แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย^๓

สรุปความได้ว่า อกุศลมูล หมายถึง รากเหง้าของอกุศล ได้แก่ต้นเหตุของความชั่วมี ๓
อย่าง คือ โลภะโทสะและโมหะ และต่อแต่นี้จะได้ศึกษาเรื่อง โลภะ โทสะ และโมหะเป็นลำดับต่อไป

๒.๑ การศึกษาเรื่องโลภะ

โลภะ แปลว่า ความโลภ หรือความอยากได้ เป็นกิเลสอย่างหนึ่งในบรรดากิเลสใหญ่ ๓
อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ โลภะเกิดจากตัณหา คือความทะยานอยาก เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้
จิตใจหิวโหยอยากได้ เกิดความดิ้นรน หากบรรเทาไม่ได้ก็จะเป็นต้นเหตุให้ดิ้นรนแสวงหาสิ่งที่อยาก
ได้มาสนองความต้องการ หรือเมื่อไม่ได้โดยวิธีที่ชอบธรรม ก็นำไปทำความชั่วต่างๆ เช่น ลักขโมย
ทุจริต คอรัปชั่น โกง ปล้น จนถึงฆ่าคนตาย โลภะเป็นอันตรายต่อธรรมทั้งปวง คือเป็นตัวทำลาย
ศีลธรรม มโนธรรม สันติธรรม วัฒนธรรม สามัคคีธรรม ยุติธรรม และธรรมชาติ^๔

อนึ่งเพื่อความสอดคล้องกันระหว่างศัพท์ ว่า ราคะ และศัพท์ว่า โลภะ ซึ่งต่างก็เป็นอกุศล
มูลเหมือนกัน เพราะเหตุไรบางแห่งจึงใช้ราชาบ้าง โลภะบ้าง ในประเด็นนี้ผู้วิจัยขอชี้แจงก่อนว่า
ศัพท์ว่า ราคะ ส่วนมากจะปรากฏในพระวินัยปิฎก เป็นความกำหนดความอยากเกี่ยวกับกิเลสสาม
ดังที่มีข้อความปรากฏเกี่ยวกับการปรับอาบัติสังฆาทิเสสว่า “ภิกษุถูกราคะครอบงำแล้วมีจิตแปรปรวน
ถูกต้องกายมาตุคาม คือจับมือ จับช่องผม หรือลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นสังฆาทิเสส”^๕ และที่
มีข้อความปรากฏในสิกขาบทวิภังค์ว่า “ที่ชื่อว่าถูกราคะครอบงำแล้วมีจิตยินดีเพ่งเล็ง มีจิตรักใคร่”^๖
ดังที่มีกรณีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าปรับอาบัติสังฆาทิเสสพระอุทายีว่า “ภิกษุใดถูกราคะครอบงำแล้วมี
จิตแปรปรวนกล่าวสรรเสริญการบำเรอความใคร่ของตนต่อหน้ามาตุคามด้วยคำพาดพิงเมถุนว่า
น้องหญิง หญิงใดบำเรอผู้ประพฤติพรหมจรรย์ผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม เช่นเราด้วยธรรมนั้น การบำเรอ
ของเธอนั้น เป็นการบำเรอชั้นยอด”^๗ ส่วนศัพท์ว่า โลภะ ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก จะเป็นความ
อยากได้เกี่ยวกับวัตถุสิ่งของหรือวัตถุทางกายโดยส่วนมาก แต่ก็มีบางแห่งที่ปรากฏเกี่ยวกับกิเลสสามบ้าง

^๒ พ. จ. (บาลี) ๓๐/๑๒/๔๙, พ. จ. (ไทย) ๓๐/๑๒/๘๔.

^๓ พ. อ. ต. อ. (ไทย) ๑/๔/๓๓๙.

^๔ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๘๕๘.

^๕ วิ. ม. ห. (ไทย) ๑/๒๗๐/๒๕๓.

^๖ วิ. ม. ห. (ไทย) ๑/๒๗๑/๒๕๓.

^๗ วิ. ม. ห. (ไทย) ๑/๒๙๑/๓๓๐.

๒.๑.๑ ความหมายของโลภะ

คำว่า โลภ ศัพท์เดิมเป็นภาษาบาลี มีรูปวิเคราะห์ว่า โลภโมหนิทเทเสสุ ลุพทิตติ โลภ. ลุพณานาติ ลุพณานากาโร โลภสมปยุตต์ จิตต์ ปุคฺคโล วา ลุพฺภิตโต ลุพฺภิตสฺส ภาโว ลุพฺภิตตตฺ. หมายถึง สภาวะที่ทำให้จิตให้ละโมภหรืออยากได้

ป. หลงสมบุญ กล่าววว่า โลภ มาจาก ลภ (คิหิธิย) ในความอยากได้, ณ ปัจจัย มีรูป วิเคราะห์ว่า ลุพฺภณํ โลภ, หมายถึง ความอยากได้ชื่อว่าความโลภ, หรือตัณหา,^๘

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ได้ให้ความหมายของคำว่า โลภ คือ อากาโรเป็นเหตุให้ อยากได้ หรืออากาโรที่อยากได้เสียเอง (ลุพฺภติ เตณนํติ สยํ ลุพฺภิตติ โลภ)^๙

ตามคัมภีร์ อภิธานวรรณนา พระโมคคัลลานเถระ อธิบายว่า คำว่า “โลภะ” มาจาก ลภ ชาติ (อิจฺฉายํ + ณ) โลภ, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความโลภ. มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุพฺภณํ โลภ ความอยาก ชื่อว่า โลภะ (ลภ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ) ^{๑๐} ดังความว่า “โลภ จิตตสฺส อุปกิเลส, โลภะ เป็นอุปกิเลสของจิต”^{๑๑} หมายถึง สภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมอง

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายว่า “ความโลภมีลักษณะพิเศษเฉพาะเป็นกิเลสที่ โนมน้าวเข้าหาอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส”^{๑๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายว่า “ความโลภที่เกี่ยวกับลักษณะ กามฉันทนิเวรณ คือ ความอยากได้พอใจในกามหรืออภิขมาความเพ่งเล็งอยากได้ในกามคุณ ๕”^{๑๓}

พระคันธสาราภิวังศ์ ได้ให้ความหมายว่า “ความโลภเป็นสาเหตุของความประพฤตินี้ ในปัจจุบันที่เป็นอกุศลทางกายวาจาหรือใจ”^{๑๔}

จึงสรุปความได้ว่า ความโลภ เป็นอาการของจิตที่อยากได้ไม่รู้จักพอ เป็นความเศร้าหมอง ของจิตซึ่งทำให้บุคคลแสวงหาสิ่งที่ต้องการในทางทุจริต เป็นรากเหง้าของอกุศลมูล เป็นกิเลสที่โนมน้าวเข้าหาอารมณ์ คือ กามคุณ ๕ เป็นสภาวะของจิตในขณะที่ปรุงแต่งเป็นบาป เป็นสาเหตุของความ ประพฤติที่เป็นอกุศลทางกายวาจาโดยการละเมิดในทรัพย์สินของผู้อื่นซึ่งเกิดจากโลภมูลจิต

^๘ อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๔๘๓.

^๙ ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อารการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๖๒๑.

^{๑๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๗๔.

^{๑๑} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๐.

^{๑๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๗๕/๑๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, หลักปฏิบัติที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา), ๒๕๔๒, หน้า ๗.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ , พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๗.

^{๑๕} พระคันธสาราภิวังศ์, โพธิปักขิยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๔๔.

๒.๑.๑.๑ ความหมายของโลเกในทางพระวินัย

คำว่า โลเก ตามที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกมิได้หมายถึงความอยากได้วัตถุสิ่งของอย่างเดียว ซึ่งอาจจะแตกต่างจากความหมายในพระสูตรตันตปิฎก และในพระอภิธรรมปิฎก แต่ในบางกรณีหรือบางสถานการณ์ ความโลเกก็เป็นมูลเหตุของการทะเลาะวิวาท และเป็นการกล่าวโจทซึ่งกันและกันในเรื่องเกี่ยวกับอาบัติของภิกษุทั้งหลาย^{๑๖} นอกจากนี้ยังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาปริยายวาร วาระว่าด้วยการอธิบายอรรถกถาซึ่งเป็นการถามตอบกันดังนี้ คือ มีวาทาทิกรณ์ อนุวาทาทิกรณ์ อาปัตติกรณ์ และกิจจาติกรณ์ ว่ามีความโลเกเป็นหัวหน้า^{๑๗}

ในพระวินัยปิฎก มหาวรรคมีข้อความปรากฏว่า “การละกิเลสได้แก่ การละราคะ โทสะ และโมหะ”^{๑๘} ส่วนในที่อื่นๆ ก็ใช้คำว่าราคะ คือความกำหนัด มากกว่าคำว่าโลเก เช่นคำว่า “สมณพราหมณ์ เศร้าหมองเพราะราคะ และโทสะ เป็นผู้ถูกอวิชาหุ่มห่อไว้ เพลิดเพลินรูปที่น่ารัก พวกหนึ่งดื่มสุราเมรัย พวกหนึ่งเสพเมถุน พวกหนึ่งยินดีเงินและทอง พวกหนึ่งเป็นอยู่ด้วย มิฉฉาชีพ”^{๑๙} ศัพท์ว่าราคะ ที่ใช้แทนโลเกส่วนมากที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก จะเป็นความกำหนัดความอยากเกี่ยวกับกิเลส กาม ดังที่มีข้อความปรากฏเกี่ยวกับการปรับอาบัติสังฆาติเสสว่า “ภิกษุถูกราคะครอบงำแล้วมีจิตแปรปรวน ถูกต้องกายมาตุคาม คือ จับมือ จับช่องนม หรือลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นสังฆาติเสส”^{๒๐} และที่มีข้อความปรากฏในสิกขาบทวิภังค์ว่า “ที่ชื่อว่าถูกราคะครอบงำแล้วมีจิตยินดีเพ่งเล็ง มีจิตรักใคร่”^{๒๑} ดังมีกรณีตัวอย่างที่พระพุทธเจ้าปรับอาบัติสังฆาติเสสพระอุทายีว่า “ภิกษุได้ถูกราคะครอบงำแล้วมีจิตแปรปรวนกล่าวสรรเสริญการบำเรอความใคร่ของตนต่อหน้ามาตุคามด้วยคำพาดพิงเมถุนว่า น้องหญิง หญิงใดบำเรอผู้ประพฤติพรหมจรรย์ผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมเช่นเราด้วยธรรมนั้น การบำเรอของเธอนั้น เป็นการบำเรอชั้นยอด”^{๒๒}

อนึ่ง อาทิตตปริยายสูตร พระวินัยปิฎก มหาวรรคมีข้อความปรากฏว่า ราคะ เป็นของร้อน ความร้อนในที่นี้ หมายถึง ร้อนเพราะกิเลสที่เผาผลาญจิตใจ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนเหล่าภิกษุชฎิลที่บูชาไฟว่า “ราคะ (ราคคฺคิ) เป็นของร้อน”^{๒๓} ตามปกติแล้วไฟจะของเป็นร้อนโดยธรรมชาติ อยู่แล้ว แต่ที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ราคะ เป็นของร้อนเพื่อให้ถูกกับจริตของชฎิลที่เคยบูชาไฟมาก่อน ราคะกับโลเก โดยความหมายแล้วเป็นอย่างเดียวกัน ซึ่งในบริบทนี้จะสอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎกว่า “จิตมีราคะ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลเก ๘ อย่าง”^{๒๔} และในอรรถกถาอรรถิราศสูตรว่า “ราคะ เป็นชื่อของโลเกนั่นเอง โลเกนั้นเรียกว่า ราคะ ด้วยอำนาจความยินดี”^{๒๕}

^{๑๖}วิ.จ. (บาลี) ๖/๒๑๗/๒๔๗, วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๗/๓๓๗.

^{๑๗}วิ.ป. (บาลี) ๘/๒๙๖/๒๗๗, วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๙๖/๓๙๒-๓๙๔.

^{๑๘}วิ.ม. (บาลี) ๒/๗๐/๑๔๔, วิ.ม. (ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖.

^{๑๙}วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๔๗/๒๘๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๗/๓๙๗.

^{๒๐}วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๗๐/๑๙๔, วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๗๐/๒๙๓.

^{๒๑}วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๗๑/๑๙๔, วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๗๑/๒๙๓.

^{๒๒}วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๙๑/๒๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๙๑/๓๓๐.

^{๒๓}วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓, ส.ส.พ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗.

^{๒๔}ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๑๔.

^{๒๕}ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๓๓๐.

พระวินัยปิฎกมีข้อความปรากฏว่าโลภะ เป็นการอยากได้วัตถุสิ่งของ ดังในกรณีของ อุทนนทาทิกษุณี ความ ย่อว่า อุบาสกคนหนึ่งในกรุงสาวัตถีได้บวราภิกษุณีสงฆ์ด้วยกระเทียมจึงส่งคนเฝ้าไว้ว่า ถ้ามีภิกษุณีมาก็ให้ถวายกระเทียมรูปละ ๒-๓ จุก ในวันต่อมาอุทนนทาทิกษุณีเกิดความมกมากไม่รู้จักประมาณ ส่งคนให้ชนกระเทียมไปเป็นจำนวนมากจึงถูกตีเตียน พระศาสดาทรงทราบเรื่องเข้าได้ตีเตียนอุทนนทาทิกษุณีแล้วตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าบุคคลผู้มกมากย่อมไม่เป็นที่รักที่พอใจ แม้แต่มารดาผู้บังเกิดเกล้า ทั้งไม่อาจที่จะทำให้มหาชนผู้ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส ทำผู้ที่เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใสมากขึ้น ทั้งไม่อาจที่ทำการที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นได้ ส่วนผู้มกน้อยย่อมสามารถ บุคคลได้สิ่งใดพึงพอใจด้วยสิ่งนั้น เพราะผู้โลกจัดเป็นผู้ลามก^{๒๖}

พระวินัยปิฎก ในภิกขุวิภังค์ มีสิกขาบทที่นับเนื่องในโลภะที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้จำนวนมาก เริ่มแต่ครุกาบัตติลงไปถึงลหุกาบัติ เช่น ปาราชิกสิกขาบทที่ ๒^{๒๗} และปาราชิกสิกขาบทที่ ๔^{๒๘} ที่นำไปเพื่อลาสิกขาการก็เป็นเรื่องของความโลภในนิสสัคคียปาจิตติย จีวรวรรค สิกขาบทที่ ๖-๑๐ เกี่ยวกับเรื่องขอ หรือกำหนดให้ทายกถวายจีวร^{๒๙} ก็เป็นเรื่องของความโลภ ในโกสิยวรรค สิกขาบทที่ ๘-๑๐ ภิกษุยินดีรับ ของกินและของแลกเปลี่ยนซื้อขายด้วยเงินและของต่างๆ ก็เป็นเรื่องของความโลภ หรือแม้แต่ปัตตวรรค สิกขาบทที่ ๑๐ ภิกษุรู้ผู้น้อมจากที่เขาตั้งใจจะถวายมาเพื่อตนเอง เป็นนิสสัคคียปาจิตติย^{๓๐} ดังนี้ เป็นต้น

๒.๑.๑.๒ ความหมายของโลภะในทางพระสูตร

พระสูตรตันตปิฎก มีข้อความที่ปรากฏในเรื่องของโลภะจำนวนมาก เพราะว่าโลภะ ความโลภ อยากได้ในทางที่ไม่ชอบเป็นอกุศลมูล เป็นสาเหตุของการทำทุจริตต่างๆ ดังมีข้อความปรากฏในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต อกุศลมูลสูตรว่า อกุศลมูล คือ โลภะ หมายถึง ความอยากได้กรรมที่บุคคลทำทางกาย วาจา เป็นอกุศลกรรม แม้กรรมของผู้มี โลภะ ถูกโลภะครอบงำ มีจิตถูกโลภะกลุ่มรุมก่อกุศลให้เกิดแก่ผู้อื่น ด้วยการพูดที่ไม่จริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ทำให้เสียทรัพย์ตีเตียน หรือขับไล่ โดยอ้างว่าเรากำลังทางทรัพย์ จัดเป็นอกุศลกรรม บาปอกุศลกรรมจำนวนมาก เหล่านี้ล้วนมีโลภะเป็นปัจจัยทั้งสิ้น ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้มีโลภะ^{๓๑}

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ อัญญวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสถึงโลภะว่า มีความหมายที่กว้างขวางมากดังมีข้อความว่า

คำว่า มีความปรารถนาเป็นต้นเหตุ ติดพันอยู่กับความพอใจในภพ อธิบายว่าตัณหาตรัสเรียกว่า ความปรารถนา คือ ความกำหนด ความกำหนดนี้ ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดีความเพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนดนี้แห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความหื่น ความหื่นกระหาย ความข้องอยู่ ความจมอยู่

^{๒๖} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๗๙๓/๗๗, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๗๙๓/๑๒๘.

^{๒๗} วิ.มहा. (บาลี) ๑/๘๙/๕๙, วิ.มहा. (ไทย) ๑/๘๙/๗๘-๗๙.

^{๒๘} วิ.มहा. (บาลี) ๑/๑๙๕/๑๒๕, วิ.มहा. (ไทย) ๑/๑๙๕/๑๘๐-๑๘๑.

^{๒๙} วิ.มहा. (บาลี) ๒/๕๑๕-๕๔๐/๒๒-๔๐, วิ.มहा. (ไทย) ๒/๕๑๕-๕๔๐/๓๙-๖๙.

^{๓๐} วิ.มहा. (บาลี) ๒/๖๕๗-๖๕๘/๙๕-๑๐๐, วิ.มहा. (ไทย) ๒/๖๕๗-๖๕๘/๑๗๙-๑๘๐.

^{๓๑} อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๗๐/๑๙๖, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

ธรรมชาติดีที่ทำให้พลุกพล่าน ธรรมชาติดีที่หลอกลวง ธรรมชาติดีที่ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติดีที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติดีที่ร่อยรัถ ธรรมชาติดีที่มีข้าย ธรรมชาติดีที่กำซาบใจ ธรรมชาติดีที่ชานไป ธรรมชาติดีที่ดุจเส้นด้าย ธรรมชาติดีที่แผ่ไป ธรรมชาติดีที่ประมวลมา ธรรมชาติดีที่เป็นเพื่อน ความคั่นหา ตัณหาที่นำพาไปสู่ภพ ตัณหาจุจปา ตัณหาจุจปาที่บ ความเขยชิด ความเยื่อใย ความห่วงใยความผูกพัน ความหวัง กิริยาที่หวัง ภาวะที่หวัง ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวังในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโณภูฏัพพะ ความหวังในลาภ ความหวังในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ธรรมชาติดีที่กระชิบ ธรรมชาติดีที่กระชิบบ่อยๆ ธรรมชาติดีที่กระชิบยิ่ง ความกระชิบ กิริยาที่กระชิบ ภาวะที่กระชิบความละโมบ กิริยาที่ละโมบ ภาวะที่ละโมบ ธรรมชาติดีที่ทำให้หวั่นไหว ภาวะที่ไครแต่อารมณ์ดีๆ ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินพอดี ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ^{๓๒} ความปรารถนา ความเฝ้หา ความหมายปอง กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรุภพ ตัณหาในนิโรธ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โณภูฏัพพตัณหา อัมมตัณหา โอชะ โยคะ คั่นละ อุปาทาน อารณ นิวรณ เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฏาน ตัณหาจุจเถวาลัยความปรารถนาว่าต้อยอย่างต่างๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แดนเกิดแห่งทุกข์บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร วิสัยแห่งมาร ตัณหาจุจแม่่น้ำ ตัณหาจุจตาข่าย ตัณหาจุจโซ่ตรวน ตัณหาจุจสมุทธ อภิชฌา อกุศลมูลคือโลภะ^{๓๓}

เพราะเหตุแห่งอกุศลมูลคือโลภะจึงทำให้สมณพราหมณ์ไปตามความพลุกพล่าน ข้ามกิเลสเครื่องข้องไม่ได้ กล่าวคือ ตัณหา ตรัสเรียกว่า ความพลุกพล่าน ได้แก่ ความกำหนด ความกำหนดนัก สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมข้ามกิเลสเครื่องข้องไม่ได้ คือ ข้ามไปไม่ได้ ล่วงเลยไม่ได้ ซึ่งกิเลสเครื่องข้องคือราคะ กิเลสเครื่องข้องคือโทสะ กิเลสเครื่องข้องคือโมหะ กิเลสเครื่องข้องคือมานะ กิเลสเครื่องข้องคือทิฏฐิ กิเลสเครื่องข้องคือทวาริต^{๓๔}

คัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส อัญญกวรรค กลหวิวาสุตตนิทเทส มีข้อความปรากฏว่า อกุศลมูลคือโลภะ ทำให้ชนทั้งหลายเหล่านี้ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คฤหัสถ์ บรรพชิต เทวดาและมนุษย์ ท่องเที่ยวไปในโลกเพราะความโลภ เพราะอาศัยสิ่งเป็นที่รัก ๒ จำพวก คือ (๑) สัตว์ (๒) สังขาร สัตว์และสังขารเหล่านี้ชื่อว่าสิ่งเป็นที่รัก ในโลกเพราะมีความพอใจ เพราะความโลภ ความกำหนด เป็นต้นเหตุ^{๓๕}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเรื่องมลทิน คือความเศร้าหมองไว้ในอันตรามลสูตรว่า “โลภะเป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาตภายใน เป็นข้าศึกภายใน โลภะก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โลภะทำจิตให้กำเริบ โลภะเป็นภัยที่เกิดขึ้นภายในคน (ส่วนมาก) ไม่รู้จักภัยนั้น คนโลภไม่รู้จักผล คนโลภไม่รู้จักเหตุ ความโลภครอบงำนรชนเมื่อใด ความมืดบอดย่อมมี

^{๓๒} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๘/๒๔, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๘/๓๗.

^{๓๓} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๘/๒๕, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๘/๓๘.

^{๓๔} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๖/๗๕, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๖/๑๑๐.

^{๓๕} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๐๐/๒๑๕, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๐/๓๐๗.

เมื่อนั้น ส่วนผู้ใดละโลภะได้ไม่ทะยานอยากในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโลภ โลภะจะถูกอริยมรรคละได้เด็ดขาดจากผู้นั้นเหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัวฉะนั้น”^{๓๖}

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเกสปุตตสูตรว่า “ชาวกาลามะทั้งหลาย ก็บุรุษผู้มีโลภะ มีจิตถูกโลภะครอบงำ ฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ล่วงเกินภรรยาผู้อื่นบ้าง พูตเท็จบ้าง ชักชวนผู้อื่นเพื่อสิ่งที่มีใช้ประโยชน์เกื้อกูลเพื่อทุกข์บ้าง”^{๓๗}

คัมภีร์ชั้นอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของโลภะ คือ ความโลภตามแนวพระสูตรต้นตอปัญหาในประเด็นต่อไปนี้ว่า

อรรถกถาัมชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายว่า คำว่า โลโภ อกุศลมูล เป็นต้น อกุศลธรรม ชื่อว่าโลภะ เพราะอยากได้ ชื่อว่าโทสะ เพราะประทุษร้าย ชื่อว่าโมหะ เพราะหลงในจำนวนอกุศลธรรมทั้ง ๓ อย่างเหล่านั้น โลภะ ชื่อว่าเป็นอกุศลมูล เพราะตัวมันเองเป็นทั้งอกุศล เพราะว่ามีโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก เป็นทั้งรากเหง้าของอกุศลธรรมเหล่านั้นมีปาณาติบาต เป็นต้น เพราะว่าเป็นสภาพแห่งสัมปยุตธรรมของอกุศลบางเหล่า และเป็นอุปนิสัยยั้งจ่ายของอกุศลธรรมบางอย่าง สมจริงตามคำที่พระสารีบุตรได้กล่าวว่า ผู้กำหนดมากแล้ว ภูการาคะครอบงำแล้ว มีจิต ภูการาคะรังรัดแล้ว ย่อมฆ่าสัตว์มีชีวิตได้^{๓๘}

อรรถกถาสังยุตตนิคาย นิทานวรรค พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายถึงอกุศลมูล ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะและโมหะที่เป็นมูลของ ทุจจริต ๓ อย่าง ได้แก่ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม กล่าวคือ ปาณาติบาต มีมูล ๒ คือโทสะและโมหะ อทินนาทาน มีมูล ๒ คือโทสะและโมหะ หรือโลภะและโมหะ มิจฉาจาร มีมูล ๒ คือ โลภะและโมหะ มุสาวาท มีมูล ๒ คือโทสะและโมหะหรือโลภะและโมหะ ปิสุณวาจาและสัมผัปปลาปะก็อย่างนั้น ผรุสวาจามีมูล ๒ คือโทสะและโมหะอภิขณามีมูลเดียว คือโมหะ พยาบาทก็อย่างนั้น มิจฉาทิฎฐิมีมูล ๒ คือโลภะและโมหะ^{๓๙}

กรรมที่บุคคลทำแล้วด้วยโลภจิต ได้แก่กรรมที่บุคคลผู้ถูกความโลภครอบงำ เกิดละโมภแล้วทำกรรม ชื่อว่าโลภะ กรรมชื่อว่าโลภนิทานะ เพราะมีความโลภเป็นต้นเหตุ กรรมชื่อว่าโลภสมุหะ เพราะมีความโลภเป็นสมุทัย ปัจจยชื่อวสมุทัยเพราะว่า มีโลภะเป็นปัจจย^{๔๐}

จากความหมายของโลภะในทางพระสูตรตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า โลภะคือ ความโลภ ความอยากได้ เป็นข้อหนึ่งในอกุศลมูล ๓ คือโลภะ โทสะ โมหะ เมื่อครอบงำสัตว์แล้ว ทำให้ก่ออกุศลกรรมต่างๆ ทั้งทางกายทวาร วจิตวาร และมโนทวาร จึงเป็นสิ่งที่ควรละ

^{๓๖} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๔-๓๐๕, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๘/๔๕๖-๔๕๗.

^{๓๗} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๔-๓๐๕, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗.

^{๓๘} ม.มู.อ. (ไทย) ๑/๑/๕๕๗.

^{๓๙} ส.น.อ. (ไทย) ๒/๔๘๑.

^{๔๐} อง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๐.

๒.๑.๑.๓ ความหมายของโลภะในทางพระอภิธรรม

ความหมายของโลภะในพระอภิธรรมปิฎกจะปรากฏในลักษณะของสภาวะธรรม หรือ อกุศลจิตในฝ่ายนามธรรม จะไม่ปรากฏเกี่ยวกับตัวบุคคลซึ่งเป็นรูปธรรม โลภะในคัมภีร์ธัมมสังคณีใช้คำว่า อกุศลจิต ซึ่งมีองค์ธรรมในกลุ่มเดียวกันและเกิดร่วมกันดังนี้คือ

จิตที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิณฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา วิริยินทรีย์ สมาธิในทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มิจฉาทิณฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ วิริยพละ สมาธิพละ อหิริกพละ อนัตตตัปปพละ โลภะ โมหะ อภิขมา มิจฉาทิณฐิ อหิริกะ อนัตตตัปปะ สมถะ ปัคคาหะ และอวิกเขปะก็เกิดขึ้นหรือสภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อันในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอกุศล^{๔๑}

โลภะ หมายถึง ความอยากได้ ความกำหนดแห่งจิต ความติดข้องอยู่ใน รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ^{๔๒} หมายถึง สภาวะธรรมที่เป็นอกุศล คือ จิตที่เป็นอกุศล^{๔๓} โลภะ หมายถึง สภาวะธรรม ที่เป็นกิเลสทำให้จิตเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของกิเลส^{๔๔}

โลภะ คือ ความโลภ กิริยาที่โลภ ภาวะที่โลภ ความกำหนด กิริยาที่กำหนด ภาวะที่กำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ^{๔๕}

อภิขมา คือ ความโลภ กิริยาที่โลภ ภาวะที่โลภ ความกำหนด กิริยาที่กำหนด ภาวะที่กำหนด ความเพ่งเล็ง อกุศลมูลคือโลภะ^{๔๖}

อรรถกถาอัญญาสาสนี คัมภีร์อรรถกถาของสังคณีปกรณ์ ในนิเทศแห่งโลกศัพท์ พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายความหมายของโลภะ ตามแนวพระอภิธรรมปิฎกไว้ว่า คำว่า โลภะ เป็นสภาวะอยากได้ คำว่า ลุพภนา (กิริยาที่โลภ) คืออาการที่โลภ จิตที่ประกอบด้วยโลภะ หรือบุคคลที่ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุพภิตะ ภาวะแห่งจิตที่ประกอบด้วยโลภะ หรือภาวะแห่งบุคคลที่ประกอบด้วยความโลภ ชื่อว่า ลุพภิตัตตะ (ความโลภ)^{๔๗}

คำว่า โลภะ มีความหมายที่ปรากฏในอรรถกถาอัญญาสาสนี หลายนัยยะในตอนอธิบาย ธัมมเทสวาระในบทว่า อกุสลาธัมมา อธิบายอกุศลจิตดังต่อไปนี้ คือ

^{๔๑} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๖๕/๑๐๕, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐.

^{๔๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๖๕/๒๕๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๕/๒๗๒.

^{๔๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐.

^{๔๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๔๙๗/๒๕๘.

^{๔๕} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๘๘/๑๐๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๘๘/๑๑๔.

^{๔๖} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๓๘๑/๑๐๙, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๘๑/๑๑๔.

^{๔๗} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๘๙/๗๑๔.

อภุศลจิตดวงที่ ๑ สภาวะ ทำให้อยากได้ อีกนัยหนึ่ง โลภะ คือสภาวะอยากได้ โลภะ คือความอยากได้นั่นเอง คำว่าโลภะ มีความหมาย ๓ ประการ คือ (๑) สภาวะทำให้อยากได้ (๒) สภาวะอยากได้^{๔๘} (๓) โลภะมีสภาวะยึดอารมณ์เหมือนลิงติดตัง มีหน้าที่ติดแน่นในอารมณ์เหมือน ขึ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน, มีการไม่ยอมปล่อยอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏเหมือนการติดย้อมของ ยาทาขอบตาที่ขลิบด้วยน้ำมัน, มีการเห็นสุขในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์เป็นเหตุใกล้, โลภะนั้น เมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำ คือตัณหาย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสเชี่ยวย่อม ไหลพัดไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น^{๔๙}

อภุศลจิตดวงที่ ๒ แม้อภุศลจิตจะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้วถือผิดโดยนัยเป็นต้นว่า สัตว์บุคคลเป็นต้น แต่อภุศลจิตนี้ย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะความเกิดขึ้นด้วยหมู่ปัจจัยที่มีสภาพกระตุ้นเตือน^{๕๐}

อภุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยัง โลภะให้เกิดขึ้น แล้วไม่ยึดถือโดยนัยว่าเป็นสัตว์บุคคล เป็นต้น แลดูงานฉลองความรุ่งโรจน์ของ พระนารายณ์ งานเล่นมวยปล้ำ และงานฟ้อนรำ เป็นต้น หรือการชวนชวายในการฟังเสียงที่ขบใจ เป็นต้น ในอภุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่แน่นอน ๕ อย่างพร้อมกันมานะคือ (๑) มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง (๒) หน้าที่ยกตน (๓) ความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ (๔) มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทวิภูมิจเป็น เหตุใกล้ (๕) ฟังกำหนดมานะเหมือนความบ้า^{๕๑} อภุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้วางเฉยโดย ความเป็นเวทนาในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้น แล้วถืออยู่โดยนัยว่า เป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น^{๕๒}

ในอภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา พระอนุรุทธาจารย์อธิบายถึงลักษณะของโลภะว่า มีสภาวะที่ติด (ข้องเกี่ยว) และมีการเกี่ยวเกาะอารมณ์เป็นลักษณะเหมือนลิงติดตัง^{๕๓} จากความหมาย ของโลภะในอภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกาตามที่ยกมาแล้วนี้ จะเห็นได้ว่า ลักษณะของโลภะจะ มีอภิขมาเป็นองค์ประกอบของความโลภ กล่าวคือการเพ่งเล็งสมบัติของผู้อื่นเป็นที่ตั้ง

๒.๑.๒ ไวพจน์ของโลภะ

อนึ่ง เมื่อศึกษาความหมายของความโลภในรายละเอียดแล้ว ก็จะเข้าใจบทบาท ของความโลภอีกหลายบริบท คือ มีคำที่เป็นไวพจน์ใช้แทนความโลภได้โดยต่างกันว่าที่พยัญชนะ แต่มี ความหมายตรงและอาการที่ปรากฏเหมือนกันดังนี้

^{๔๘} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๖๕/๗๐๔-๗๐๕.

^{๔๙} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๖๕/๗๐๕.

^{๕๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๖๕/๗๑๘.

^{๕๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๔๐๐/๗๑๙-๗๒๐.

^{๕๒} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๔๐๒/๗๒๐.

^{๕๓} วิภาวินี. (ไทย) ๘๗.

อภิชมา^{๕๔} ความต้องการ, มีรูปวิเคราะหว่า อารมณณามิขั ฌายติติ อภิชมา หมายถึง ตัณหาที่จัดจ้องต่ออารมณ์ ชื่อว่า อภิชมา^{๕๕} ดังความว่า “ภิกขุโน อภิชมาลุสสุ อภิชมา อปปหีนา โหติ ภิกขุผู้มีอภิชมายังละอภิชมาไม่ได้”^{๕๖}

ในอรรถกถาสัมปन्नสูตร พระพุทธโฆสจารย์อธิบายนัยของอภิชมาว่า กิเลสชาติชื่อว่า อภิชมา เพราะเป็นเหตุแห่งเล็ง เป็นชื่อของโลภะที่มีลักษณะเพ่งเล็งสิ่งของๆ ผู้อื่น^{๕๗} อภิชมา เป็นกรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย ความจริง อภิชมาเป็นโลภะ ถึงความเป็นมูล คือเป็นอกุศลมูล^{๕๘} โลภะชื่อว่า อภิชมาเพราะอรรถว่า เพ่งเล็ง ชื่อว่า วิสมะ เพราะอรรถว่า ไม่เหมาะ ไม่ชอบธรรม คำว่า อภิชมาและวิสมะโลภะนี้ มีความหมายอันเดียวกันต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น อภิชมาวิสมโลภะนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมทำร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส^{๕๙}

ตณฺหา^{๖๐} ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่ มีรูปวิเคราะหว่า ยาย ตสนฺติ สา ตณฺหา หมายถึง ความอยากที่ทำให้กระหาย ชื่อว่าตณฺหา^{๖๑} ดังความว่า “เวทนาปจฺจยา ตณฺหา ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย”^{๖๒}

อิจฺฉา^{๖๓} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, มีรูปวิเคราะหว่า อิจฺฉนํ อิจฺฉา หมายถึง ความต้องการ ชื่อว่า อิจฺฉา^{๖๔} ดังความว่า “ชาติธมฺมานํ ภิกขเว สตฺตานํ เอว อิจฺฉา อุปปชฺชติ ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถนาเกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้มีการเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้”^{๖๕}

อาสา^{๖๖} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความหมายมั่น, ความหวัง, มีรูปวิเคราะหว่า อิจฺฉนํ เอตยาติ อาสา หมายถึง ตัณหาที่ทำให้อยาก ชื่อว่า อาสา^{๖๗} ดังความว่า “อาสา ยสฺส น วชฺชติ อสฺมี โลเก ปรมฺหิ จ ผู้ใดไม่มีความหวังทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”^{๖๘}

^{๕๔} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิชานูปทีปิกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕), หน้า ๔๗.

^{๕๕} พระโมคคัลลานเถระ, อภิชานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๙.

^{๕๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๓๖/๓๘๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๖/๔๖๔.

^{๕๗} ชุ.อิตฺติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๐๙.

^{๕๘} ส.น.อ. (ไทย) ๒/๔๘๐.

^{๕๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๔๕.

^{๖๐} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิชานูปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๖๑} พระโมคคัลลานเถระ, อภิชานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๙.

^{๖๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๖๓} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิชานูปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๖๔} พระโมคคัลลานเถระ, อภิชานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๐.

^{๖๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๙๘/๒๖๒; ๑๐/๓๒๐/๒๐๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๘/๓๒๗, ๑๐/๓๒๐/๒๔๙.

^{๖๖} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิชานูปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๖๗} พระโมคคัลลานเถระ, อภิชานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๙.

^{๖๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๕๙/๔๕๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๙/๕๗๙.

วนล^{๖๙} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, มีรูปวิเคราะห์ว่า วณติ อเนนาติ วณโถ หมายถึง ตัณหาเป็นเครื่องทำให้อยาก ชื่อว่า วณละ^{๗๐} ดังความว่า “สัสสุคา วณโถ อสัสสุเคน นิชชติ ตัณหาเกิดขึ้นเพราะความคลุกคลีตัณหาขาดไปเพราะความไม่คลุกคลี”^{๗๑}

ราคะ^{๗๒} ตัณหา, ความอยาก, ความกำหนด, ราคะ, มีรูปวิเคราะห์ว่า รุณชนํ รุณชนติ วา อเนนาติ ราโค หมายถึง ความกำหนดหรือตัณหาที่ทำให้เกิดกำหนด ชื่อว่า ราคะ^{๗๓} ดังความว่า “ราโค อุปปโถติ วุจฺจติ ราคะ ทานกล่าวว่าเป็นทางผิด”^{๗๔} “อตฺถิ ราโคติอาทีนิ โลภสฺเสว นามานิ, โส หิ รุณชวเสน ราโค, นนฺทวเสน นนฺที. ตณฺหาเยวเสน ตณฺหา วุจฺจติ. คำว่า ราคะมีอยู่เป็นชื่อของความโลภนั่นเอง เพราะว่าความโลภนั้นท่านเรียกว่า ราคะ เพราะว่ากำหนด เรียกว่า นันทิ เพราะว่าเพติดเพลินและเรียกว่าตัณหา ด้วยอำนาจความต้องการ”^{๗๕}

ปีหา^{๗๖} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, มีรูปวิเคราะห์ว่า ปีหยติ เอตยาติ ปีหา หมายถึง ตัณหาที่ทำให้ต้องการ ชื่อว่า ปีหา^{๗๗} ดังความว่า “ปีหา วุจฺจติ ตณฺหา ตัณหา ทาน เรียกว่า ปีหา”^{๗๘}

มโนรธ^{๗๙} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, มโนรธ, มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตตสฺส นานารมฺมณฺสฺส วิพฺภกฺกมฺมโร มนโส รโถ อิว มโนโร หมายถึง ตัณหาเหมือนรธของจิต เพราะทำให้จิตแล่นวนไปในอารมณ์ต่างๆ จึงชื่อวามโนรธ^{๘๐}

กาม^{๘๑} กาม, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา ความใคร่, มีรูปวิเคราะห์ว่า กาเมตฺติ กาโม อากาโรที่ปรารถนา ชื่อว่า กามะ ดังความว่า “กามียฺนติ กามา, ปญจ กามคฺคณา, กามะสุ ฌนฺโท, กามฉนฺโท กามยฺตฺติ วา กาโม, กาโมเอว ฌนฺโท, กามฉนฺโท น กตฺตุกมฺมยตา- ฌนฺโทติ กามตณฺหาเวว นามานิ, ชื่อว่ากามเพราะว่าบุคคลย่อมใคร่ ได้แก่กามคุณ ๕ คือ ความพอใจในกาม ชื่อว่ากามฉันทะหรือที่ชื่อว่า กาม เพราะว่าใคร่ คือ กามฉันทะ ไม่ใช่ความพอใจที่ใคร่จะทำงาน”^{๘๒}

^{๖๙} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๗๐} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๙.

^{๗๑} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๐๐/๑๑๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๐๐/๑๙๑.

^{๗๒} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๗๓} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๐.

^{๗๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๗/๒๕๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๗/๓๔๐.

^{๗๕} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๗/๙๓, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๔๕.

^{๗๖} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๗๗} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๐.

^{๗๘} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๑/๒๘๖, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๒.

^{๗๙} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๘๐} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๐.

^{๘๑} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, หน้า ๔๗.

^{๘๒} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/๕/๕๙, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๑๓๕.

อากงขา^{๘๓} ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความหวัง, ความปรารถนา, มีรูปวิเคราะหว่า อากงขัตติ อากงขา หมายถึง ตัณหาที่อยาก ชื่อว่า อากงขา^{๘๔} ดังความว่า “ตสฺมา ตลสิํ วิโนทเย ภิกขุ อากงขํ วิราคมตฺตโน เพราะเหตุนั้นภิกษุเมื่อความหวังปราศจากราคะแก้ตนควรบรรเทาตัณหาที่ ให้สะดุ้งเสีย”^{๘๕}

ลาลสา^{๘๖} ความมักมากกามคุณ, หื่นกระหาย, ตัณหาแรงกล้า มีรูปวิเคราะหว่า สา รุจิ อธิกา ลาลสา นาม หมายถึง ความอยากอันยิ่ง ชื่อว่า ลาลสา ดังความว่า “ปุณฺณปุณฺณํ อติสยํ วา ลสตีติ ลาลสา ตัณหาที่อยากอยู่บ่อยๆ หรือ อยากมากชื่อว่าลาลสา”^{๘๗}

คำว่า สราคะ คือสภาวะกำหนดนึก อากาณแห่งความกำหนดยิ่ง ชื่อว่า สารัชนา (กิริยาที่ กำหนดยิ่ง) สภาวะที่ชื่อว่า ราคะ (ความกำหนด) โดยเนืองด้วยความพอใจ, ชื่อว่าอภิชมา (ความละโมภ) เพราะเป็นภาวะเพ่งเล็ง^{๘๘}

ชื่อว่า **สราคะ** (ความกำหนดยิ่ง) เพราะความกำหนดที่มีกำลัง
ชื่อว่า **อนุนยะ** (ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยตามอารมณ์
คำว่า **อนุโรโธ** คือสภาวะพอใจ หมายความว่า รักใคร่
คำว่า **นันทิ** คือสภาวะที่ทำให้สัตว์ให้เพลิดเพลินในภพใดภพหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นันทิ คือสภาวะเพลิดเพลิน

คำว่า จิตตสฺส สราโค (ความกำหนดยิ่งแห่งจิต) หมายความว่า โลภะที่เป็นความกำหนดยิ่ง โลภะนั้นไม่ใช่เป็นของสัตว์บุคคล แต่เป็นความกำหนดยิ่งแห่งจิตเท่านั้น^{๘๙}

คำว่า **อิจฉา** คือ สภาวะทำให้ชอบอารมณ์
คำว่า **มูจฉา** คือ สภาวะทำให้สัตว์ลุ่มหลงโดยความเป็นกิเลสที่มีกำลัง
คำว่า **อชฺโณสณน** (ความหมกหมุ่น) โดยเนืองด้วยการถือเอากลิ่นให้สิ้นไป
คำว่า **เคระ** คือ สภาวะทำให้สัตว์มักมาก กล่าวคือ ถึงความตะกละตะกลาม
คำว่า **ปลิเคระ** คือ ความรักใคร่โดยส่วนทั้งปวง
คำว่า **สังคะ** คือสภาวะทำให้เหล่าสัตว์ติดอยู่
ชื่อว่า **ปังกะ** (เปลือกกตม) เพราะเป็นสภาวะทำให้จมลง
ตัณหา ชื่อว่า **เอชา** (ธรรมชาตผู้คร่ำมา) โดยเนืองด้วยการคร่ำมา
ตัณหา ชื่อว่า **มายา** (ธรรมชาตที่หลอกลวง) เพราะเป็นธรรมชาตล่อสัตว์ไว้
ตัณหา ชื่อว่า **ชนิกา** (ธรรมชาตผู้ยั้งสัตว์ให้เกิด) เพราะเป็นสภาวะยั้งสัตว์ให้เกิดใน วัฏฏะ^{๙๐}

^{๘๓} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิปปิกา, หน้า ๔๗.

^{๘๔} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๑.

^{๘๕} ชุ.ข. (ไทย) ๒๕/๕๘/๔๑๒.

^{๘๖} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิปปิกา, หน้า ๔๗.

^{๘๗} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๑.

^{๘๘} อภ.สง. อ. (ไทย) ๓๘๙/ ๗๑๕.

^{๘๙} อภ.สง. อ. (ไทย) ๑๐๖๕/๙๔๖-๙๔๗.

^{๙๐} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑๐๖๕/๙๔๗-๙๔๘.

คำว่า	โลสุปะ คือ ภาวะตั้งไว้ในอารมณ์บ่อยๆ
คำว่า	โลสุปะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้ละโมบ
คำว่า	โลสุปปายนา คือ อาการแห่งกิริยาที่ละโมบ
คำว่า	โลสุปปายิตตะ คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความละโมบ
คำว่า	สาธุกามะ คือ บุคคลผู้ใคร่อารมณ์ที่ดี กล่าวคือ อารมณ์ที่น่าพอใจ
คำว่า	วิสมโลกะ (ความโลภเกินขนาด) คือ ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรงแม้ในฐานะที่ไม่ควร ^{๙๑}

จากความหมายตามที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั้น สรุปความได้ว่า โลภะหรือความ โลภใน อรรถกถาอรรถสาสนีได้อธิบายขยายความไว้เพื่อความเข้าใจง่าย ศัพท์เหล่านี้มีความหมายที่คล้ายกัน แต่ในประเด็นนี้ผู้วิจัยต้องการนำเสนอ โลภะ ศัพท์ที่เด่นชัดที่สุด ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้จิตใจเศร้าหมอง เป็นอาการของจิตที่อยากได้ อยากมี อยากเป็น ในสิ่งที่ตนยังไม่ได้ ยังไม่มี ยังไม่เป็น ซึ่งเป็นอาการของ กิเลสที่ขัดขวางการพัฒนาในด้านจิตใจที่ไหลไปตามกระแสของ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ สัมผัส (โณฐัพพะ)

จากตัวอย่างดังกล่าวนี้ไม่ได้บอกความหมายของคำอื่นๆ อย่างแจ่มชัดนัก เพราะคำ ทั้งหมดเป็นไวยากรณ์ ของคำว่า โลภะ สิ่งที่ปรากฏชัด คือการแสดงให้เห็นว่า คำสำคัญในบริบทนี้ คือ คำว่า โลภะ ซึ่งเป็นฐานของอกุศลมูลข้อที่ ๑ ซึ่งบ่งว่า เป็นคำสูงสุดในกลุ่มนี้

๒.๑.๓ ลักษณะของโลภะ

ในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี มีข้อความปรากฏว่า “ความโลภมีลักษณะ คือ ความกำหนดแห่งจิต ความติดข้องอยู่ใน รูป เสียง กลิ่น รส และโณฐัพพะ เป็นธรรมชาติที่หลอกลวง ซึ่งทำให้ติดอยู่ในวัตถุมีอย่างต่างๆ อันเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์”^{๙๒}

พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายลักษณะของโลภะว่า “โลภะ มีลักษณะละโมบ”^{๙๓} “โลภะ มี ลักษณะอยากได้”^{๙๔} ชื่อว่า ความโลภ ด้วยอรรถว่า เป็นเครื่องอยากได้ หรืออยากได้เอง หรือเพียงอยากได้เท่านั้น ความโลภนั้นพึงเห็นว่า มีลักษณะยึดอารมณ์ ดุจลิงติดตัง มีการเกาะเกี่ยวอารมณ์เป็น กิจดุจขึ้นเนื้อที่เขาใส่ลงในกระทะร้อน มีการไม่บริจาคนเป็นผลดุจสีแห่งน้ำมันและยาหยอดตา มีทศนะ ในการยินดีในธรรมอันเป็นเครื่องผูกมัดเป็นที่ยึดถือเป็นเหตุก่อให้เกิดขึ้น เจริญผุดขึ้นเสมอโดยเป็น แม่น้ำ คือต้นหาพัดพาสัตว์ไปสู่อบาย^{๙๕}

มีข้อความปรากฏในอรรถกถาโลกสูตรว่า สัตว์ทั้งหลายโลภแล้ว ย่อมไปสู่ทุกข์ ด้วยความ โลภใดอันมีลักษณะเกาะอารมณ์ มีกิจรสเกี่ยวข้อง แต่ความโลภนั้นคืออยากได้ผูกมัดในอายตนะ ภายในและภายนอก สัตว์ไม่ประพาสสุจริตใดๆ ในกายสุจริตเป็นต้นเพราะเป็นผู้โลภอย่างเดียวเท่านั้น

^{๙๑} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๐๖๕/๙๕๓-๙๕๔.

^{๙๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๖๕๒๕๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖๕/๒๗๒.

^{๙๓} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๙๖.

^{๙๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕๑.

^{๙๕} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๒.

สะสมกายทุจริตเป็นต้น ได้ชื่อว่าสัตว์เพราะเป็นผู้ต้องอยู่ในรูปเป็นต้น ย่อมเข้าถึงนรกกำเนิดดิรัจฉานเปรตวิสัย^{๙๖}

อีกอย่างหนึ่ง โลภะ มีลักษณะเปลื้องได้โดยยาก ก็เพราะเครื่องผูกคือกิเลสอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความโลภแม้คราวเดียวย่อมเป็นกิเลสชาติอันบุคคลเปลื้องได้โดยยากเหมือนเต่าเปลื้องจากที่เป็นที่ผูกได้ยากฉะนั้น^{๙๗} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ธรรมอันหนึ่ง ชื่อว่าโลภะเพราะปรารถนาเพราะความอยากและความต้องการ และความอยากมีกำลังทรมานเกิดขึ้น ครั้งแรกความโลภมีกำลังเกิดขึ้นในเวลาต่อๆ มา อีกอย่างหนึ่ง ความปรารถนาในวัตถุอันตนยังไม่ได้ ชื่อว่าความอยาก ความยินดีในวัตถุอันตนได้แล้ว ชื่อว่า ความโลภ^{๙๘}

๒.๑.๔ สาเหตุของโลภะ

อรรถกถาัมขณินิกาย มูลปณณาส พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายว่า โลภะมีแก่ภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทในเพราะการได้ปัจจัยทั้งหลาย โลภะมีในเพราะไทยธรรม ของทำบุญ เพราะ โลภะจึงทำให้ อกุศลธรรมซึ่งมีัตถหา ๙ อย่างเป็นมูลบริบูรณ์^{๙๙}

คัมภีร์อริธัมมัตถสังคหบาลี และอริธัมมัตถวิภาวินีฎีกาพระอนรุทธาจารย์ อธิบายสาเหตุของความโลภที่เกิดขึ้นตามวิถีแห่งโลกมูลจิต ๘ ดวงว่า

เมื่อใดบุคคลทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มีว่าเรงยินดี บริโภคกามก็ดี เชื่อถือมกมลมีทิฏฐิมกมลเป็นต้น โดยเป็นสาระก็ดี ด้วยจิตที่กล้าเองตามสภาพอย่างเดียว ไม่มีใครช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมบังเกิดขึ้น อนึ่งเมื่อใด (บุคคลทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้าโดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี ดังนี้) ว่าเรงยินดี บริโภคกามก็ดี เชื่อถือทิฏฐิมกมลเป็นต้นโดยเป็นสาระก็ดี ด้วยจิตที่อ่อนมีผู้ช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น แต่ว่าเมื่อใด บุคคลไม่ทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ว่าเรงยินดีอย่างเดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง คิดอยากได้สมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของคนอื่นบ้าง ด้วยจิตกล้าเองตามสภาพอย่างเดียว ไม่มีใครช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น อนึ่ง เมื่อใด (บุคคลไม่ทำมิจฉาทิฏฐิเป็นเบื้องหน้า ว่าเรงยินดีอย่างเดียว ย่อมเสพเมถุนบ้าง คิดอยากได้สมบัติของคนอื่นบ้าง ย่อมลักทรัพย์ของคนอื่นบ้าง) ด้วยจิตที่อ่อนมีผู้ช่วยกระตุ้น เมื่อนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น อนึ่งเมื่อใด บุคคลยอมเป็นผู้เว้นจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่สมบูรณ์แห่งกามทั้งหลายก็ดี เพราะไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่นก็ดี เมื่อนั้น อกุศลจิต ๔ ดวง ที่เหลือสหรคตด้วยอุเบกขาย่อมบังเกิดขึ้น^{๑๐๐}

จากข้อความในอริธัมมัตถสังคหบาลี และอริธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ที่กล่าวมาแล้วนั้น โลภมูลจิต คือจิตที่มีโลภเจตสิก เป็นมูล เป็นรากเหง้า หรือจิตที่มีความโลภความต้องการในลักษณะของ

^{๙๖} ชุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๗.

^{๙๗} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๔/๒๙๗.

^{๙๘} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๔๗.

^{๙๙} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕๑.

^{๑๐๐} วิภาวินี. (ไทย) ๒๙-๓๐.

ความตั้งใจในอารมณ์เป็นเหตุ ความต้องการในขณะที่ประสบนั้นให้มาตอบสนองความต้องการ หรือ ความเห็นแก่ตัวไม่ยอมเสียสละ ไม่ยอมแบ่งปันสิ่งต่างๆ เหล่านี้ เป็นลักษณะของ โลกมุขจิตทั้งสี่ ธรรมชาติของโลกจิตนั้นเมื่อเกิดขึ้นกับใครๆ แล้วจะแสดงความต้องการในอารมณ์ที่ประสบนั้น มาตอบสนองความต้องการ ถ้าต่างคนต่างต้องการในอารมณ์เดียวกัน ก็จะเกิดความแย่งชิงกันในที่สุดจะ กลายเป็นความโกรธ ความไม่พอใจของฝ่ายที่พ่ายแพ้ อันเนื่องมาจากขัดผลประโยชน์กัน เพราะความ โลกซึ่งเป็นความเห็นแก่ตัว ไม่ยอมแบ่งปันเสียสละนั่นเอง

สาเหตุของความโลภในด้านปัจจัยภายในย่อมมาจากสภาพจิตใจที่เศร้าหมองขุ่นมัว นั่น คือ โมหะ ความลุ่มหลงมัวเมาซึ่งเป็นสภาวะที่ปิดบังความจริง “โมหะเป็นสาเหตุให้เกิดความโลภที่ เนื่องมาจากการตรึกนึกคิดของตนเองด้วยความอยากได้เพราะไม่มีโยนิโสมนสิการ”^{๑๐๑}

สาเหตุของความโลภในด้านของปัจจัยภายนอก คือ กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะมากระตุ้น ในเวลาที่มีเหตุปัจจัยพร้อมก็ทำให้บุคคลกระทำทุจริตทางกายวาจาได้ทันที เมื่อบุคคลต้องการอำนาจความเป็นใหญ่ที่เกินขอบเขตตั้งกรณีของพระราชที่ปรากฏในอรรถกถา มงคลสูตรว่า

พระราชผู้ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ เพราะมีตัณหาเป็นกำลังสนับสนุนเป็น แรงจูงใจ สาเหตุเพราะอยากจะได้ราชสมบัติสองสามประเทศมาครอบครองไว้ใน อำนาจของตนเลยถูกท้าวสักกะปลอมตัวเป็นชายหนุ่มเพื่อให้พระองค์เกิดสำนึกตนด้วยเครื่องจูงใจว่าจะตีเมือง ทั้ง ๓ เมืองมาถวาย เมื่อชายนั้นหายตัวไปไม่มาตามสัญญาพระราชผู้มีความโลภจัดในราชสมบัตินั้น เมื่อระลึกถึงจึงเกิดความเสียตาย พระวรกายเร่าร้อนทำให้พระอุทรปั่นป่วน เป็นโรคโลหิตพิษขึ้นธิกา - พาร (คือโรคอาเจียนเป็นโลหิต) ไม่หยุดเกินกำลังของแพทย์ที่จะเยียวยาให้หายได้ ต้องประสบกับ ความทุกข์ปางตาย^{๑๐๒}

ตัณหานี้ว่าไปแล้วเป็นที่มาของความโลภ ตัณหา หมายถึง ความอยาก^{๑๐๓} ความอยากใน บริบทนี้เป็นความอยากในเชิงลบ คำที่ตรงข้ามกับคำนี้และเป็นไปในเชิงบวกก็คือ “อัมมฉันทะ” เมื่อ จำแนกนัยของความอยากตามที่ได้มีการนิยามในพระสูตรนั้นจะค่อนข้างกว้าง แต่เมื่อก้าวโดยสรุป แล้วครอบคลุมถึงความอยากใน ๒ ประเด็นใหญ่ๆ ด้วยกัน กล่าวคือ

(๑) ความอยากในวัตถุ (วัตถุกาม) ได้แก่ ความอยากได้ส่วนที่ดีหรือส่วนที่อร่อย ที่ เรียกว่า กามคุณ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ความอยากได้ทรัพย์ทั้งส่วนที่เรียกว่า สวิญญานทรัพย์ (ทรัพย์ที่มีชีวิต) และอวิญญานทรัพย์ (ทรัพย์ที่ไม่มีชีวิต) ที่น่าใคร่น่าปรารถนา

(๒) ความอยากได้ที่เป็นตัวกิเลส (กิเลสกาม) ได้แก่ ความกำหนด ความพอใจ หรือ ความปรารถนากามคุณ เป็นต้น^{๑๐๔}

^{๑๐๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๓๖/๔๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๖/๕๘๖.

^{๑๐๒} มจ.ค.ล. (ไทย) ๕/๕๙๔/๑๔๑.

^{๑๐๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ศัพท์วิเคราะห, หน้า ๒๘๑.

^{๑๐๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖.

๒.๑.๕ ระดับของโลภะ

ในประเด็นนี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการจัดระดับของความโลภซึ่งมีหลายระดับที่ลดหลั่นกัน คือ ละเอียด กลาง หยาบ คนส่วนมากกว่าจะรู้ว่ามีความโลภก็ต่อเมื่อความโลภที่แสดงอาการรุนแรง แต่ไม่รู้เมื่อเป็นความโลภที่ละเอียด เช่นเราอาจจะรู้ว่าเป็นความโลภเมื่ออยากที่จะรับประทานอาหารที่อร่อยมากๆ หรือขณะที่อยากดื่มเหล้าหรือสูบบุหรี่ หรือมีความผูกพันยึดมั่นในตัวบุคคลและเป็นทุกข์เมื่อผู้เป็นที่รักตายไป เมื่อนั้นเราย่อมรู้ว่าความผูกพันทำให้เกิดทุกข์ แต่ปุณฺณโดยมากไม่รู้ว่ามี ความโลภจิตเกิดดับเร็วมากไม่รู้ความโลภเกิดในขณะไหนบ้าง ขณะที่สภาวะธรรมปรากฏทางทวารใด ทวารหนึ่งในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะเมื่อเป็นความโลภที่ไม่แรงกล้าถึงขั้นที่เป็นราคะหรือตัณหา ขณะใดที่รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่น่าพอใจปรากฏ ขณะนั้นความโลภย่อมเกิดขึ้น ในวันหนึ่งๆ ความโลภเกิดขึ้นนับครั้งไม่ถ้วน เมื่อความโลภเกิดขึ้นแล้วก็แสวงหาสิ่งเหล่านั้นมาครอง^{๑๐๕}

ความโลภเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยให้เกิด พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องของความโลภซึ่งโทษของความโลภ และวิธีที่จะละความโลภ ลักษณะของความโลภมีหลายระดับ ซึ่งจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ คือ ละเอียด กลาง หยาบ

๒.๑.๕.๑ โลภะอย่างละเอียด

ความโลภที่ละเอียดเป็นกิเลสที่นอนเนื่องแนบแน่นอยู่ภายในใจจนอาจเกิดความรู้สึกว่าหมดกิเลสประเภทความโลภแล้ว แต่หากมีเหตุปัจจัยบางอย่างมากระตุ้น ความโลภระดับนี้จะแสดงตัวทันทีเปรียบเหมือนตะกอนนิ่งในน้ำจนดูใสสะอาด แต่เมื่อได้นำนั้นถูกรบกวน เมื่อนั้นตะกอนจะฟุ้งขึ้นมาตามแรงกระทบของน้ำนั้นทันที หรือเรียกว่า “อนุสัยกิเลส”^{๑๐๖} การแอบแนบอยู่ในจิตหรือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ดังตัวอย่างในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคความหนึ่งว่า มีภิกษุรูปหนึ่งพำนักอยู่ในป่าในแคว้นโกศล เมื่อท่านกลับจากบิณฑบาตฉันเรียบร้อยแล้วลงสู่สระโบกขรณีแล้วสุดดมดอกประทุม ต่อมาเมื่อมีเทวดาที่สิงอยู่ในแนวป่านั้นมีความเอ็นดูปรารถนาประโยชน์แก่ท่านหวังจะให้ท่านเกิดความสุขใจ จึงเข้าไปพูดว่า ท่านสุดดมดอกไม้ที่เกิดขึ้นในน้ำที่ใดๆ มิได้ให้แล้ว นี่เป็นองค์หนึ่งแห่งความเป็นขโมยท่านเป็นผู้ขโมยกลิ่น ภิกษุรูปนั้นยังไม่ได้หักหรือนำไปเพียงแต่ดมเท่านั้น”^{๑๐๗}

ฉะนั้น การสุดดมกลิ่นดอกประทุมของภิกษุรูปนี้จัดเป็นความโลภที่ละเอียดยากต่อการกำหนดรู้ได้ อนึ่งเราควรรู้ความโลภที่ละเอียดขึ้นเมื่อชอบกลิ่นหอมหรือดนตรีเพราะๆ ด้วยดูเหมือนว่าจิตไม่เป็นอกุศลเมื่อไม่ได้ทำร้ายใครๆ แต่ความโลภที่ละเอียดก็เป็นอกุศลด้วย เราไม่สามารถบังคับตัวเองไม่ให้มีความโลภ แต่ก็สามารถรู้ลักษณะของความโลภได้ เมื่อความโลภเกิดขึ้นในจิตใจ ดังในกรณีของพระโสไรยเถระที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทว่า ในขณะที่ยังเป็นคฤหัสถ์ท่านเป็นลูกเศรษฐีในโสไรยนคร นั่งรถไปเที่ยวกับเพื่อนคนหนึ่งอย่างมีความสุขเพื่อไปอาบน้ำ ในขณะที่ลูกชายเศรษฐีได้เห็นพระมหากัจจายนเถระไปบิณฑบาตห่มผ้าสังฆาฏินอกเมือง ด้วยว่าสีผิวของพระเถระมีสีเหมือนทองคำลูกชายเศรษฐีเห็นเข้าจึงเกิดความโลภคิดขึ้นมาว่า สวยจริงหนอพระเถระรูปนี้

^{๑๐๕} ฝัน วัน กอร์คอม, พระอภิธรรมในชีวิตประจำวัน, แปลโดยดวงเดือน บารมีธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, ๒๕๓๒), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๑๐๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๔๙/๔๖๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๙/๖๐๕; วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๑.

^{๑๐๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๔/๒๔๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๔/๓๓๕.

ควรเป็นภริยาของเรา หรือว่าสีกิ๊วของภริยาของเราพึงเป็นเหมือนกับสีกิ๊วของพระเถระนั้น ในขณะที่เขาคิดแล้วเท่านั้นเพศชายหายไปเพศหญิงปรากฏขึ้นมาแทน เขายายมากจึงลงจากรถหนีไป^{๑๐๘}

ในกรณีนี้แม้เป็นเพียงความคิดโลกที่อยากได้และน้อมมาเพื่อตนเท่านั้นยังไม่ได้เปล่งออกมาทางคำพูดเลย แต่โทษที่ได้รับคือเสียความเป็นเพศชายที่เป็นภาวะปกติไปในทันที เพราะว่าพระกัจจายนเถระเป็นพระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว ดังพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ความโลภก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ทำจิตให้กำเริบ เป็นภัยที่เกิดขึ้นภายใน”^{๑๐๙}

๒.๑.๕.๒ โลภะอย่างกลาง

ความโลภอย่างกลาง คือ กิเลสที่ทำให้จิตใจไม่สงบเพราะถูกอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามากระทบ ซึ่งเป็นพัฒนาการของอนุสัยกิเลสในจิตไร้สำนึกที่เปลี่ยนเป็นปรัญฐานกิเลส

คำว่า “ปรัญฐานกิเลส”^{๑๑๐} คือ กิเลสที่กลุ่มรุมจิตใจ ความโลภในระดับนี้ยังไม่ถึงกับบังคับให้บุคคลแสดงออกทางกาย หรือวาจา เพียงแต่เกิดขึ้นกลุ่มรุมจิตใจบุคคล ทำให้จิตใจเปลี่ยนแปลงไปตามอำนาจของนิรวณแต่ละข้อ (นิรวณก็เป็นอาการของความโลภ โกรธ หลง) เป็นเครื่องกั้นจิตของบุคคลไว้ไม่ให้บรรลุความดี จะเป็นการกั้นจิตทั้งในช่วงที่จะรับความดีเข้าไปสู่จิต ด้วยการแสดงความรู้สึกลึกความสามารถและความดีออกมาให้ปรากฏแก่ผู้อื่นได้ไม่เต็มที่^{๑๑๑}

๒.๑.๕.๓ โลภะอย่างหยาบ

ความโลภอย่างหยาบนี้ คือ กิเลสขั้นที่หยาบเป็นอาการของความโลภที่รุนแรง “กลายสภาพเป็นต้นหาหรือรากะ”^{๑๑๒} ที่อยากได้ของผู้อื่นจนไม่สามารถที่จะควบคุมได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดการกระทำทุจริตทางกายและวาจาอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากกิเลสที่กลุ่มรุมจิตใจ หรือที่เรียกว่า “วิติกมมกิเลส” ได้แก่ การล่วงละเมิดทางกายและวาจา^{๑๑๓}

เมื่อความโลภปรากฏตัวออกมาอย่างชัดเจนแล้ว สามารถกระตุ้นให้คนทำความชั่วได้ทุกอย่างโดยไม่คำนึงถึงกรอบศีลธรรมใดๆ ถ้าเป็นความชั่วทางกาย ได้แก่การฉกชิงวิ่งราว ปล้นฆ่าชิงทรัพย์ หรืออาศัยความได้เปรียบทางด้านตำแหน่งหน้าที่การงานทำการคดโกงผู้อื่น ทำการคอร์รัปชัน ประเทศชาติเป็นต้น ถ้าเป็นความชั่วทางวาจา คือ เป็นวจีทุจริต เมื่ออยากได้ในทางที่ผิดศีลธรรมก็จะมี การพูดหลอกลวงและเลียบเคียงในสิ่งที่ตนอยากได้ หรือที่นับเนื่องในมิจฉาวาจา พระพุทธเจ้าตรัส

^{๑๐๘} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๓๒.

^{๑๐๙} พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๔-๓๐๖, พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๘/๔๕๖.

^{๑๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๓/๕๓๓; อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๙๔๙/๖๐๖; วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๑. ปรัญฐานกิเลส คือ กิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มรุมจิตใจหมายถึงนิรวณ ๕ (เครื่องขัดขวางความเจริญทางจิต ๕ อย่าง) ได้แก่ ๑. กามฉันทะ ความพอใจใคร่ใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เป็นกิเลสประเภทโลภะหรือรากะ จิตจะมีความตรึงนึก หรือเหนี่ยวถึงอารมณ์ที่จิตกำหนดไว้ว่า น่าใคร่ น่าพอใจ ๒. พยาบาทความจองล้าง อาฆาตต่อคนอื่น ๓. ถีน-มิทธะ ความเชื่องซึม ๔. อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านของจิต ๕. วิจิกิฉา ความสงสัยไม่แน่ใจในสิ่งต่างๆ ; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๙๕.

^{๑๑๑} พระเทพดิลก (ระแบบ จิตตภาโณ), อธิบายหลักธรรมตามหมวดจากนวกวาท, หน้า ๑๑๘.

^{๑๑๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๔๓, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๘๘.

^{๑๑๓} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๗, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑/๑๑.

เรียกบุคคลที่ถูกความโลภครอบงำจิตใจแล้วพูดเท็จเพราะอยากได้ของๆ ผู้อื่นแบบนี้ว่า “อฏฺฐวาที (กล่าวเรื่องไม่จริง) บ้าง อนัตถวาที (กล่าวคำไม่มีสาระ) บ้าง อธัมมวาที (กล่าวคำไม่อิงธรรม) บ้าง”^{๑๑๔} จะเห็นได้ว่าความโลภขั้นหยาบนี้จะมีอาการที่รุนแรงให้ อยากได้ อยากมี อยากเป็นอะไรแล้ว แม้จะต้องทำบาปอกุศลเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนปรารถนาเหล่านั้นเขาพร้อมที่จะทำ

ดังในกรณีของ “พระเจ้าอชาตศัตรูที่มีความโลภอย่างรุนแรง เพื่อต้องการราชสมบัติ ถึงกับต้องฆ่าพ่อของตัวเอง”^{๑๑๕} (ปลงพระชนม์พระราชบิดา) อันเป็นอนันตริยกรรม คือ กรรมหนักจะ เห็นได้ว่าความโลภขั้นหยาบนี้ เมื่อแสดงตัวออกมาอำนาจของมันจะผลักดันจิตใจให้หวั่นไหว หากมี มากเกินขอบเขตจะเกิดอาการรุนแรงจนถึงขั้นทำลายกำแพงศีลธรรมอันดีงาม แล้วทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เช่น ในกรณีของพระเวทที่ตดตั้งในตัวอย่างต่อไปนี้

พระเวทที่ตดถูกลามสัการะครอบงำเพราะความโลภ ด้วยอำนาจตัณหาจึงกลายเป็น คนทุศีลคิดการใหญ่จะปกครองสงฆ์เสียเองขอให้พระพุทธานุญาตอำนาจความเป็นใหญ่ให้แก่ตน เมื่อ พระพุทธานุญาต จึงพยายามเพื่อจะปลงพระชนม์พระองค์ด้วยวิธีการต่างๆ อันอยู่ใน ขอบข่ายของอนันตริยกรรม^{๑๑๖} ดังที่พระพุทธานุญาตว่า “ตัณหาอาศัยทวาร ๖ ของผู้ทุศีลซึ่งเป็น สาเหตุความโลภถึงกับต้องแสดงออกทางกายวาจา”^{๑๑๗}

ความจริงกิเลส คือ ความโลภทั้ง ๓ ระดับนี้ เป็นการพัฒนาขึ้นตามลำดับขั้น กล่าวคือ กิเลสขั้นที่ ๑ ขยายตัวเป็นกิเลสขั้นที่ ๒ กิเลสขั้นที่ ๒ ขยายตัวเป็นกิเลสขั้นที่ ๓ ตามระดับ ความรุนแรงที่ต่างกัน หรือความโลภขั้นละเอียดพัฒนาตัวขึ้นเป็นขั้นกลาง คือ เป็นมโนทุจริตๆ พัฒนา ตัวขึ้นเป็นขั้นหยาบ คือ เป็นวจีทุจริตและกายทุจริต ที่มีการลวงละเมิดทางการกระทำและคำพูดอันชั่ว

สรุปว่า ความโลภจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ อย่างละเอียด กลาง และหยาบ ความ โลภทุกระดับขั้นไม่ว่าละเอียด กลาง หยาบย่อมเป็นเหตุของทุกข์เราเป็นเสมือนทาสตลอดเวลาที่เรา ยัง เพลิดเพลินมัวเมาอยู่ในอารมณ์ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เราจะไม่เป็นอิสระเลย ถ้า ความสุขของเราขึ้นอยู่กับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับอารมณ์ภายนอกที่มากระทบ ถ้าเรายึดถือในความ พอใจและความอยากได้จนเกินขอบเขต จิตใจก็จะเศร้าหมองได้ง่ายและตกเป็นทาสของอารมณ์และ ความรู้สึกต่างๆ

๒.๑.๖ โทษของโลกะ

พระสูตรต้นตปิฎกในมลสูตร มีข้อความที่ปรากฏว่า โลกะ คือ ความโลภยังอนัตถะคือสิ่งที่ไม่เป็นให้เกิดนั้นและความโลภมีความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตร เนื้อความโดยพิสดารของพระสูตรนี้ ใน อรรถกถามลสูตร มีข้อความปรากฏว่าโลกะ เป็นต้น เหล่านี้จะยังอนัตถะเช่นนั้น หรือมีกำลังมากกว่า

^{๑๑๔} ๐.เอกก. (บาลี) ๒๐/๗๐/๑๙๘, ๐.เอกก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๖.

^{๑๑๕} ๐.รายละเอียดใน มงคล. (บาลี) ๑/๔๔/๓๗ - ๓๙, มงคล. (ไทย) ๑/๔๔/๕๕ - ๕๙.

^{๑๑๖} มงคล. (บาลี) ๑/๔๓/๓๖, มงคล. (ไทย) ๑/๔๓/๕๓. อนันตริยกรรมมี ๕ อย่าง คือ ๑. มาตุฆาต ฆ่า มารดา ๒. ปิตุฆาต ฆ่าบิดา ๓. อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ ๔. โลหิตุปบาท มีจิตประทุษร้ายทำร้ายพระพุทธานุญาตถึง ยังพระโลหิตให้ห้อด้วยจิตคิดร้าย ๕. สังฆเภท ทำลายสงฆ์ให้แตกกัน ; (อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๔๑/๒๗๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๕๕.

^{๑๑๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๒๐, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๖/๓๐.

นั้นให้เกิดขึ้นโดยการตัดรอนศีรชะคือปัญญา ๑ โดยการมอบกำเนิดให้ ๑ กล่าวคือ เมื่ออิฏฐารมณเป็นต้น มาสู่คลองในจักขุทวาร ความโลภ เป็นต้นจะปรารถนา อิฏฐารมณเป็นต้นเหล่านั้นเกิดตามควรด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ศีรชะคือปัญญาของเรา ก็จะชื่อว่าถูกบั่นทอนแล้ว โดยการบั่นทอนศีรชะคือปัญญา แต่โลภะ เป็นต้น ที่เป็นอกุศลมีกรรมเป็นเหตุ จะนำเข้าไปสู่กำเนิดทั้ง ๔ มีอณทชะกำเนิดเป็นต้น ภัยอย่างใหญ่หลวง ๒๕ ประการ ที่มีการเข้าไปสู่กำเนิดเป็นมูล และกรรมกรรม ๓๒ ประการ จะมาถึงบุคคลผู้มีความโลภ ดังนั้น โลภะ พระองค์ได้ตรัสไว้แล้ว ด้วยพระดำรัสมีอาทิว่า อนตฺรา-อมิตตา เพราะความคล้ายคลึงกันแห่งอมิตรเป็นต้น และเพราะเป็นธรรมที่ เกิดขึ้นในจิต อีกอย่างหนึ่ง ความโลภย่อมกระทำได้ ซึ่งสิ่งที่อมิตรไม่สามารถจะกระทำได้ และความเป็นอมิตร เป็นต้นก็เกิดจากความโลภเช่นกัน^{๑๑๘}

พระสูตรตันตปิฎกในมลสูตรมีข้อความที่ปรากฏว่า โลภะ คือ ความโลภทำความมีติดบอดนั้น ในอรรถกถามลสูตร พระพุทธโฆสะจารย์ อธิบายว่า การครอบงำ คือการเผชิญแห่งโลภะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว การครอบงำ คือการเผชิญนั้นนั้น คือการดำเนินไป ได้แก่ การเกิดขึ้นแห่งความมีติด อันกระทำความบอด ความโลภ ย่อมครอบงำ คือ เผชิญรชนใด ในเวลานั้น ความมีติดบอด ย่อมมีแก่ รชนนั้น และต่อแต่นั้นคนโลภแล้ว ย่อมไม่รู้ธรรมดา คนโลภแล้ว ย่อมไม่เห็นธรรม^{๑๑๙}

โทษของความโลภเกินไปเป็นความชั่ว ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก เอกนิบาตว่า บุคคลได้สิ่งใดควรยินดีด้วยสิ่งนั้น เพราะความโลภเกินไปเป็นความชั่วแท้^{๑๒๐} สิ่งเป็นที่รักในโลก ความหวังล้วนมีความโลภ เป็นต้นเหตุทั้งสิ้น ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ กลหวิวาสุตตนิเทศว่า สิ่งเป็นที่รักในโลกมี ความโลภ เป็นต้นเหตุ และชนเหล่าใดท่องเที่ยวไปในโลกเพราะความโลภ^{๑๒๑}

โทษของความโลภที่เกิดขึ้นเพราะกำเริบเป็นกรรมที่เผ็ดร้อน ดังมีข้อความปรากฏว่า “กรรม ที่กระทำความโลภมีกำเริบเป็นเหตุ นั้น เป็นกรรมเผ็ดร้อนเราจักค้นหารากเหง้าของกรรมนั้น จักตัดรากพร้อมทั้งเครื่องผูก”^{๑๒๒} ในอรรถกถาเมฆียสูตรมีข้อความปรากฏว่า บุคคลผู้อยากได้เกินส่วน ย่อมเสื่อมจากประโยชน์ เพราะโลภเกินไป และเพราะเมาในความโลภเกินไป ผู้มีความประสงค์ในการยกย่องคุณที่ไม่มียู่ ชื่อว่าผู้ปรารถนาลามก เพราะมีความต้องการในลาภสักการะและเสียงเยินยอ หมายถึงในบาปธรรมเหล่านั้น การหลอกลวง การดำรงอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถไว้ด้วยดี ด้วยการเสพปัจจัย หรือด้วยการพูดเลียบเคียงของผู้ปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำอาศัยในลาภสักการะและเสียงเยินยอ^{๑๒๓}

โลภะที่ประกอบด้วยความเพ่งเล็งย่อมมีโทษมากดังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตว่า “อภิชฌาบุคคลผู้โลภ มากด้วยความอยากได้ ย่อมฆ่าสัตว์ก็ได้ ลักทรัพย์ก็ได้ คบชู้ก็

^{๑๑๘} พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๕๔๔.

^{๑๑๙} พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๕๔๖.

^{๑๒๐} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๓๖/๓๔, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖.

^{๑๒๑} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๙๙/๒๑๔, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๙/๓๐๔.

^{๑๒๒} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๗/๒๐๑๓, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๖๗/๓๑๑.

^{๑๒๓} พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๙๘.

ได้พูดเท็จก็ได้ สิ่งใดยอมเป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์ก็อูฐ เพื่อความทุกข์สิ้นกาลนาน บุคคลผู้โลก
ยอมชักชวนผู้อื่นเพื่อความเป็นอย่างนั้นก็ได้”^{๑๒๔} และโทษของโลภะยอมเป็นสาเหตุให้เข้าถึงนรก ดังที่มี
ข้อความปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหาหังสาชาดก ว่า บุคคลมุ่งการกล่าวเท็จเพราะความ
โลภคือความต้องการอันชั่วช้า ย่อมเข้าถึงนรกอันไม่มีความสำราญ^{๑๒๕}

๒.๑.๖.๑ โทษของโลภะให้ผลข้ามชาติ

ในประเด็นโทษของโลภะที่ให้ผลข้ามชาตินี้ ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างกรณีของพระเทวทัต
ดังเช่นเรื่อง “เสรีวราณชาดก” ที่ได้กล่าวถึงปฐมเหตุที่พระเทวทัตจองเวรพระพุทธเจ้า ในอดีตกาล
พระพุทธเจ้าสมัยเป็นพระโพธิสัตว์ ได้เกิดในตระกูลพ่อค้าแร่ เสรีวะ ได้เดินทางไปค้าขายยังอริยภูมิกับ
พ่อค้าแร่ผู้โลกมากคนหนึ่ง ซึ่งมีชื่อว่า เสรีวะเหมือนกัน โดยแยกกันเดินขายของ ในนครนั้นมีตระกูล
เศรษฐียกย้ายอยู่ตระกูลหนึ่งเหลือเพียงยายกับหลานเท่านั้น ในเรือนนั้นมีเถาทองที่บรรพบุรุษของ
ยายหลานคู่นี้เคยใช้สอยเก็บรวบรวมอยู่กับของใช้อื่นๆ มีฝุ่นจับหนาจนไม่เห็นเนื้อทอง ทั้งยายหลานก็
ไม่ทราบว่เถาทองนั้นเป็นทองเมื่อพ่อค้าผู้โลกมากเดินเที่ยวร้องขายของมาจนถึงบ้านของยายหลานนั้น
เด็กหญิงที่เป็นหลาน ได้ยินพ่อค้าร้องขายเครื่องประดับก็อยากได้รีบวิ่งไปหาซื้อให้ เมื่อยายบอกว่า
เราเป็นคนจนไม่มีเงินซื้อ เด็กหญิงก็บอกให้เอาเถาทองนั้นไปแลกของเพราะเก็บไว้ก็ไม่ได้ใช้ประโยชน์
อะไร ยายจึงเรียกพ่อค้าเข้ามา ขอซื้อเครื่องประดับแลกกับเถาทองนั้น พ่อค้าตรวจสอบดูเถาแล้ว ลองเอา
เข็มขีดหลังเถาดูรู้แน่ว่าเป็นทอง แต่เพราะความที่ตนเป็นคนโลกมาก อยากได้เถาทองนั้นโดยให้ราคา
ไม่ถึงครึ่งมาสก แล้วก็โยนเถาทองลงบนพื้นออกจากบ้านไปหมายใจว่า เมื่อเสร็จธุระจะกลับมาเอาเถาทอง
นี้ ฝ่ายพระโพธิสัตว์เดินเร่ขายของมาจนถึงบ้านยายหลานคู่นั้น ร้องขายเครื่องประดับหลานสาวได้ยิน
ก็รีบวิ่งไปหาซื้อเครื่องประดับ โดยเอาเถาทองนั้นแลกของ ยายก็บอกว่าพ่อค้าคนก่อนเขาบอกว่าเถา
ไม่มีราคาแล้วเราจะเอาอะไรไปแลกเครื่องประดับเล่า หลานก็บอกว่าพ่อค้าคนก่อนพูดจาไม่น่าฟัง แต่
พ่อค้าคนนี้พูดจาน่าฟัง เขาอาจจะรับแลกเถาทองของเราขายจึงเรียกพระโพธิสัตว์เข้ามา แล้วขอแลก
เครื่องประดับกับเถาทองนั้น พระโพธิสัตว์ตรวจสอบดูเถาแล้วรู้ว่าเป็นเถาทอง จึงกล่าวว่า ยายเถาทองนี้
ราคาตั้งแสน ยายกับหลานจึงกล่าวว่า พ่อค้าคนก่อนบอกว่า เถาทองนี้ราคาไม่ถึงครึ่งมาสกไม่รับแลก
ของ ช้ายังโยนเถาทองลงบนพื้น แต่ท่านกลับบอกว่าเถาทองนี้เป็นเถาทองนั้นเป็นเพราะบุญของท่าน
เราจึงให้เถาทองนี้แก่ท่าน ขอให้ท่านให้ของแก่เราบ้างแล้วรับเอาเถาทองไปเถิด

พระโพธิสัตว์จึงมอบสินค้าของตนทั้งหมดที่นำมามีมูลค่า ๕๐๐ กหาปณะและเงินสด
ที่ตนมียู่อีก ๕๐๐ กหาปณะให้ยายหลาน พระโพธิสัตว์ขอไว้เพียงตาชั่ง ๑ ชั่งและค่าเรือโดยสาร
อีก ๘ กหาปณะเท่านั้น พระโพธิสัตว์รับเอาเถาทองแล้วเดินทางไปฟ้างแม่น้ำนิลพาหะเอาเงินค่าจ้าง
ให้คนเรือพาตนข้ามแม่น้ำ ฝ่ายพ่อค้าโลกมากคนนั้นได้ย้อนกลับมาที่เรือนของยายหลานคู่นี้บอก
ว่าเราจะให้ของบางอย่างแก่ท่าน ท่านจงนำเถาทองนั้นมาให้เรา นางจึงต่อว่าพ่อค้าโลกมากกว่า เถาของ
เราเป็นทองมีราคาตั้งแสนแต่ท่านตีราคาไม่ถึงครึ่งมาสก บัดนี้พ่อค้าอีกคนที่มีใจเป็นธรรมได้ให้ของ
ๆ ที่นำมา และมอบเงินทั้งหมดรวมมูลค่า ๑ พันแก่เรารับเอาเถาทองนั้นไปแล้ว

^{๑๒๔} ๑.ติ.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๕๐.

^{๑๒๕} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๔๘/๑๐๘, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๔๘/๑๐๘.

พ่อค้าผู้โลภมากได้ฟังดังนั้นก็เสียใจมาก เสียตายขาดทองคำอันมีค่าใบนั้น ถึงกับสิ้นสติไป พอฟื้นขึ้นมาก็โปรยเงินและข้าวของของตนทิ้งไว้หน้าประตูบ้าน เอาคันชั่งมาทำเป็นไม้ค้อนออกติดตามพระโพธิสัตว์อยู่ในเรือกลางแม่น้ำ ก็ร้องบอกคนเรือให้กลับมารับตนด้วย พระโพธิสัตว์สั่งคนเรือไม่ให้กลับ เรือจึงแล่นไกลฝั่งออกไปทุกทีพ่อค้าผู้โลภมากไม่อาจจะติดตามไปได้เพราะไม่มีเรือ เกิดความเศร้าโศกเสียใจมากจนถึงกับกระอักออกมาเป็นเลือด มีหัวใจแตกสลาย ผูกอาฆาตในพระโพธิสัตว์แล้วสิ้นชีวิตลง ณ ที่นั้นเอง พ่อค้าผู้โลภมากผู้นั้นก็คือ พระเทวทัตซึ่งต่อมา ไม่ว่าชาติใดที่เกิดมาแล้วได้พบพระพุทธเจ้า ก็มักจะตามจองล้างจองผลาญพระพุทธเจ้าอยู่ร่ำไป ด้วยแรงแค้นที่ผูกใจอาฆาตไว้แต่ครั้งนั้น^{๑๒๖} ในประเด็นนี้จะเห็นได้ว่า เพราะความโลภเป็นสาเหตุจึงทำให้พระเทวทัตต้องอาฆาตพยาบาทผูกแค้นต่อพระพุทธเจ้าข้ามภพชาติ

๒.๑.๖.๒ โลภะทำให้บุคคลขาดสติและอยู่เป็นทุกข์

บุคคลที่ถูกความโลภครอบงำและเป็นไปในอำนาจแห่งความอยากอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ย่อม ขาดสติและอยู่เป็นทุกข์เหมือนดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ เศรษฐีบุตรนามว่ามิตตวินทุกะ เป็นคนที่ไม่มีความศรัทธา ไม่เลื่อมใส ถูกมารดาพูดหวานล่อลวงว่า วันนี้ถ้าลูกรักษาศูโอบสกลศีลและฟังธรรมในวิหารได้ทั้งคืนแม่จะให้ทรัพย์หนึ่ง เพราะความโลภในทรัพย์เขาจึงได้สมาทานอุโบสถศีล แต่หาได้ฟังธรรมไม่ เขานอนหลับใต้อธรรมาสน์ตั้งแต่เช้าแล้วก็กลับบ้านรับทรัพย์หนึ่งพันจากมารดา

พอได้ทรัพย์เขาก็เกิดความคิดว่า จักออกหาปลาในทะเล แต่ก็ถูกมารดาห้ามว่า ลูกเอ๋ย ในตระกูลเรามีทรัพย์มากมายถึง ๔๐ โกฏิ อย่าไปเลยมันลำบากเขาหาได้เอื้ออาทรต่อคำวิงวอนของมารดาไม่เลย ขณะที่มารดากำลังขอร้องอยู่นั่นเอง เขาเดือดดาลด้วยความโกรธใช้เท้าเตะมารดาล้มทั้งยืนแล้วเดินข้ามไปเลย

เรือออกสู่ทะเลได้เจ็ดวันก็ได้หยุดหนึ่ง คนในเรือจึงจับฉลากเพื่อหาคนกาฬกัณฐีและฉลากนั้นได้ตกถึงนายมิตตวินทุกะถึงสามครั้ง

คนในเรือจึงให้แพอันหนึ่งแล้วปล่อยเขาลงทะเลไป และเขาก็ได้ไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง เสวยสมบัติกับนางเวมานิกเปรตถึงจะถูกอ้อนวอนว่า อย่าได้มาทางนี้ๆ ก็ไม่ฟังพอเห็นสมบัติเพิ่มมากยิ่งขึ้น ก็ได้พบคนถือจักรซึ่งคมดุจมีดโกนคนหนึ่ง

จักรนั้นก็ได้ปรากฏแก่เขาเหมือนกับพวงดอกไม้ เพราะความอยากได้เขาจึงได้อ้อนวอนขอจักรนั้นอยู่ร่ำไป

คนถือจักรได้พยายามอธิบายให้ฟังว่า มันไม่ใช่พวงดอกไม้ มันเป็นจักร แต่เขาก็ไม่เชื่อจนในที่สุด คนถือจักรจึงคิดว่า นายคนนี้น่าจะทำกรรมเหมือนกับที่เราเคยทำมาแล้ว ต้องการจะเสวยผลกรรมนั้นแน่จึงได้ยื่นจักรให้แก่เขาแล้วก็จากไป

เขายืนแบกจักรนั้นอยู่ไม่สามารถทานน้ำหนักได้ และจักรนั้นก็หมุนคล้ายจะบาดศีรษะ เขาอยู่ร่ำไปคล้ายกับบดงายืนอยู่ด้วยความลำบากอย่างยิ่ง^{๑๒๗}

^{๑๒๖} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๑๗๘.

^{๑๒๗} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๔๗๒-๔๘๑, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๑๐๘-๑๑๑.

ในกรณีตัวอย่างของนายमितวินทุกะที่ยกมานี้ชี้ให้เห็นว่า เพราะความโลภมีบทบาทในการทำลายมนุษย์ที่มีความทะยานอยากอย่างไม่มีขีดจำกัด

๒.๑.๖.๓ โลภะทำให้บุคคลเสื่อมจากลาภยศ

ในประเด็นความโลภทำให้บุคคลเสื่อมจากลาภยศนั้น เช่น ในกรณีของอุลันนาทภิกษุณี ความว่า อุบาสกคนหนึ่งในกรุงสาวัตถีได้พิจารณาภิกษุณีสงฆ์ด้วยกระเทียมจึงสังคนเฝ้าไว้ว่า ถ้ามีภิกษุณีมากก็ให้ถวายกระเทียมรูปละ ๒-๓ จุก ในวันต่อมาอุลันนาทภิกษุณีเกิดความมักมากไม่รู้จักประมาณ สังคนให้ชนกระเทียมไปเป็นจำนวนมาก จึงถูกติเตียน พระศาสดาทรงทราบเรื่องเข้าได้ติเตียนอุลันนาทภิกษุณีแล้วตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าบุคคลผู้มักมากย่อมไม่เป็นที่รักที่พอใจ แม้แต่มารดาผู้บังเกิดเกล้าทั้งไม่อาจที่จะทำให้มหาชนผู้ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใสทำให้เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใสมากขึ้นทั้งไม่อาจที่ท่าลาภที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นได้ ส่วนผู้มักน้อยย่อมสามารถ บุคคลได้สิ่งใดพึงพอใจด้วยสิ่งนั้น เพราะผู้โลภจัดเป็นผู้ลามก^{๑๒๘}

ในอรรถกถาของคัลลสุตรมีข้อความปรากฏว่า บุคคลที่ปรารถนาในกามคุณมีความทะยานอยากไม่มีที่สิ้นสุดย่อมเสื่อมจากประโยชน์ของตน เพราะความโลภจัดเหมือนในกรณีของพระราชกุมารดังนี้

ในอดีตกาล พระราชโอรสของพระเจ้ากรุงพาราณสีถูกพระราชบิดาเนรเทศ จึงพาพระนางอสีตาภุ ผู้เป็นพระเทวีของตนเข้าไปอยู่ป่าหิมพานต์ เสวยปลาเนื้อและผลไม้ อยู่ในศาลาที่มุงด้วยใบไม้ พระราชกุมารนั้น เห็นนางกนิณรีตนหนึ่ง มีจิตปฏิพัทธ์คิดรักใคร่ จึงทั้งพระเทวีแล้วเดินตามรอยนางกนิณรีนั้นไป พระเทวีทรงดำริว่า พระราชกุมารไม่นับถือเราจึงเดินตามนางกนิณรีไป จึงหมดความยินดีแล้วไปเข้าหาดาบสรูปหนึ่ง เรียนกสิณปริกรรมทำฌานและอภิญญาให้เกิดแล้ว ได้ม้ายืนอยู่ที่ศาลาของตน ฝ่ายพระราชกุมารนั้นติดตามนางกนิณรีอยู่ไม่พอร้องรอยที่นางกนิณรีไปหมดความหวังแล้วก็กลับมา พระเทวีเห็นเธอมาอยู่จึงเหาะขึ้นบนอากาศไปเสียในที่อื่น เมื่อพระเทวีไปแล้วพระราชกุมารนั้นคร่ำครวญระทมทุกข์อยู่ได้กล่าวเป็นคาถาว่า

“บุคคลผู้ปรารถนาเกิน ย่อมเสื่อมจากประโยชน์
เหมือนเราเสื่อมแล้วจากพระนางอสีตาภุเทวีฉะนั้น

เพราะความโลภจัด เพราะความเมาด้วยอำนาจ
แห่งความโลภจัด”^{๑๒๙}

ในกรณีของพระราชกุมารที่กล่าวมาเป็นตัวอย่างนี้ เมื่อพิจารณาแล้วทำให้ทราบว่า เพราะอำนาจของความมัวเมาความปรารถนาเกิน เพราะความโลภจัดที่ครอบงำจิตใจของพระองค์จนขาดสติยังคิดเดินตามนางกนิณรีไปแล้วหลงทาง ในที่สุดตนเองต้องเสียผลประโยชน์ทั้งสองฝ่ายคือ ไม่พบนางกนิณรีที่ตามไปและยังถูกพระนางอสีตาภุทอดทิ้ง ฉะนั้น จากกรณีตัวอย่างที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นได้ว่าอาการของความโลภอยากได้ยิ่งขึ้นไปทำให้เสื่อมจากลาภยศที่ตนจะพึงได้

^{๑๒๘} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๙๓/๕๖, วิ.ภิกขุณี. (ไทย) ๓/๙๓/๑๒๘.

^{๑๒๙} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๖๗-๑๖๘/๖๗, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๖๗-๑๖๘/๑๑๐, ดู รายละเอียด ใน มงคล. (บาลี) ๒/๓๑๒/๒๔๕, มงคล. (ไทย) ๔/๓๑๒/๗๓.

๒.๑.๗ อุปายวิธีบรรเทาโลภะตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

อุปายวิธีบรรเทาโลภะคือความโลภ ผู้วิจัยได้กำหนดเป็นหัวข้อดังต่อไปนี้

๒.๑.๗.๑ การเจริญกัมมัฏฐานในฐานะอุปายวิธีบรรเทาโลภะ

กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ สมถะ และวิปัสสนาในฐานะเป็น อุปายวิธีบรรเทาความโลภ กล่าวคือ คำว่า สมถะ แปลว่า สมาธิ หรือความสงบ หมายถึง หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิด ความสงบทางจิต หรือการทำจิตให้สงบเป็นสมาธิให้แน่นแน่มั่นคง^{๑๓๐} ในเรื่องความหมายของสมถะนี้มีข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ว่า “สมถะที่เกิดขึ้นคือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่ายสมถะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิชื่อว่า สมถะ”^{๑๓๑} ดังนั้น การเจริญสมถกัมมัฏฐาน จึงหมายถึงการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจากนิวรณ์ จนจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นได้ฌานระดับต่างๆ โดยจุดมุ่งหมายของสมถะคือสมาธิ หลักการของสมถะ คือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่เรียกว่าอารมณ์ให้แน่วแน่มั่นคงตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว

วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้งรู้แจ้ง เห็นจริง หมายความว่า การฝึกฝนอบรมจิตให้มีปัญญา เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดในสิ่งทั้งหลาย ตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตรงตามความเป็นจริง ดังที่มีข้อความปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกว่า

วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นคือปัญญา กริยาที่รู้ชัด การวิจัย ความเลือกสรรรความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญปัญญาจุณแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้งความรู้ดี แสงสว่างคือปัญญา ความไม่หลงมกมาย สัมมาทิฐิ ชื่อว่าวิปัสสนา^{๑๓๒}

การเจริญกัมมัฏฐานเพื่อเป็นอุปายวิธีบรรเทาความโลภ ในที่นี้หมายถึง สมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดังมีข้อความที่ปรากฏในปรมัตถทีปนี อรรถกถาแห่ง ขุททกนิกาย อิติวุตตกะว่า

ในขั้นต้นบุคคลผู้ที่ละโลภะได้ด้วยสมถวิปัสสนาตามสมควร ด้วยสามารถแห่งตักขคปหาน และวิกขัมภนปหานแล้วจะไม่โลภในรูปเป็นต้น ที่เป็นทิพย์อันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภที่ปรากฏแล้วด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนาที่มีกำลัง กล่าวคือ ความโลภ อันอริยมรรคละได้ คือสลัดไปได้เหมือนหยาดน้ำที่กลิ้งออกจากใบบัว^{๑๓๓}

^{๑๓๐} ความแน่วแน่มั่นหรือตั้งมั่นแห่งจิตเรียกว่าสมาธิ เมื่อสมาธิแนบสนิทเต็มที่แล้ว ก็จะเกิดภาวะจิตที่เรียกว่า ฌาน ระดับชั้นต่างๆ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ รวมกันเรียกว่า สมาบัติ ๘ ซึ่งภาวะจิตที่อยู่ในรูปของฌานนั้น เป็นภาวะที่ฟุ้งใส เป็นภาวะที่จิตปราศจากนิวรณ์ และนอกจากฌานแล้ว สมถะยังมีผลพลอยได้ที่สืบเนื่องมาจาก ฌานอีกคืออาจทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่า อภิญญา ๕ อย่าง ได้แก่ แสดงฤทธิ์ได้ อ่านใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ และมีหูทิพย์ตาทิพย์, ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๔๒๖.

^{๑๓๑} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๔/๓๐, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๔/๓๖.

^{๑๓๒} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^{๑๓๓} พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๕๔๖-๕๔๗.

ก็เพราะเหตุที่ภิกษุเกลียดโลภะ ในบรรดาโลภะ ราคะ โทสะ และโมหะนั้น จึงเริ่มเจริญวิปัสสนาว่า “ทำไฉนหนอข้าพเจ้าพึงกำจัดโลภะ เป็นผู้ปราศจากความโลภ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงการละฝั่งในและฝั่งนอกทั้งปวง อันเป็นอุบายเครื่องละโลภ อันเป็นเครื่องแสดงความแปรผันแห่งสังขารทั้งหลาย และเป็นอานิสสแห่งการละโลภะเช่นนี้”^{๑๓๔}

ผู้ยินดีในการเจริญอสุภกัมมมัชฌิมาภิกษุได้แม้ในการสนทนาเป็นที่สบายถึงเรื่องอสุภะ ๑๐ ก็ละการราคะได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปรมัตถทีปนี อรรถกถาแห่ง ขุททกนิกาย อิติวุตตกะดังกล่าวว่า

ภิกษุทั้งหลาย อสุภนิมิตมีอยู่ การมนสิการโดยแยบคาย การทำให้มาก การเพิ่มกำลัง ในอสุภนิมิตนั้นย่อมเป็นไป เพื่อไม่ให้เกิดกามฉันทะที่ยังไม่เกิด หรือเพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ภาวปฏิบัติเพื่อละโลภะอันได้แก่ การราคะในส่วนเบื้องต้น ขวนขวายอยู่วิปัสสนาย่อมตัดโลภะนั้นได้ด้วยตติยมรรคโดยไม่มีเหลือ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอละธรรมอย่างหนึ่ง คือ โลภะได้เราเป็นผู้รับรองพวกเธอเพื่อความเป็นพระอนาคามี^{๑๓๕}

อนึ่ง ในอรรถกถามูลสูตร ปรมัตถทีปนี พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายว่า ความโลภที่ปรากฏแล้วด้วยอานาภาพแห่งวิปัสสนาที่มีกำลัง เพราะเหตุที่ละได้อย่างนั้น ความโลภอันอริยมรรคละได้ คือสลัดไปได้ได้แก่ สละไปโดยส่วนเดียวจากพระอริยบุคคลนั้น เหมือนหยาดน้ำที่กลิ้งออกจากใบบัว^{๑๓๖} ผู้เห็นแจ้งทั้งหลาย รู้ชัดด้วยดีซึ่งความโลภนั้นย่อมละเสียได้ กล่าวคือผู้เห็นแจ้งเพราะเห็นอุปาทานชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา^{๑๓๗}

ในปัญจสุทนี อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก มีข้อความปรากฏว่า เมื่อโลภะเกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลายโดยนัยว่า มือหรือเท้าของผู้หนึ่งาม เป็นต้น ภิกษุก็นำมาพิจารณาด้วยอสุภะ คือสิ่งที่ไม่งามว่าท่านยินดีกำหนดในอะไร ในผมทั้งหลายหรือ หรือว่าในขนทั้งหลาย...หรือว่าในน้ำมูตร ธรรมดาว่าอัฐภาพนี้ประกอบขึ้นด้วยกระดูก ๓๐๐ ท่อนยกขึ้นผูกไว้ด้วยเอ็น ๙๐๐ เส้น ฉาบทาด้วยชั้นเนื้อ ๙๐๐ ชั้น หุ้มห่อด้วยหนังสด อันความยินดีพอใจในผิวปกปิดไว้แล้ว อนึ่งเล่าของไม่สะอาดทั้งหลาย ย่อมไหลออกจากปากแผลทั้ง ๙ (ทวาร ๙) และจากขุมขนประมาณ ๙๙,๐๐๐ ขุม มีกลิ่นเหม็นเต็มไปด้วยซากศพ เป็นสิ่งน่ารังเกียจ เป็นของปฏิกุลอันสะสมไว้ซึ่งสิ่งปฏิกุล ๓๒ ประการ จะหาสิ่งที่ประณีตหรือสิ่งที่ประเสริฐในกายนี้มิได้มี เมื่อพระโยคินาคความงามออกด้วยอสุภะอย่างนี้ ย่อมละความโลภที่เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลายได้ เมื่อความโลภเกิดขึ้นในบริวารทั้งหลายมีบาตรและจีวร เป็นต้น ก็มนสิการด้วยสามารถแห่งการพิจารณาถึงความเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของ และเป็นของชั่วคราว โดยนัยที่กล่าวไว้ในสติปัฏฐานวรรณนาว่า ภิกษุย่อมวางเฉยในสังขารทั้งหลายมีบาตรและจีวร เป็นต้น ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือโดยความเป็นสิ่งที่ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริงและเป็นของชั่วคราว เธอก็ย่อมละความโลภนั้นได้^{๑๓๘}

^{๑๓๔} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๕/๔๖.

^{๑๓๕} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๕.

^{๑๓๖} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๕๔๗.

^{๑๓๗} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๗.

^{๑๓๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๔๑.

ในปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต พระพุทธโฆสจารย์อธิบายว่า ความสะดุ้งย่อมมีได้ เพราะความรักตนก็คือ ความติดด้วยอำนาจตัณหา แม้ความติดด้วยอำนาจตัณหา นั้นย่อมมีได้ เพราะความโลภที่สัมปยุตด้วยทิณฐิ หรือที่ปราศจากทิณฐิ ก็ความโลภนั้น คือ ตัณหา นั้นเอง ความข้องย่อมมีด้วยโมหะสำหรับบุคคลผู้เว้นจากการพิจารณา และโมหะ ก็คือ อวิชชา การละ ตัณหาย่อมมีได้ด้วยสมณะ การละโลภะและทิณฐิที่สัมปยุตด้วยโลภะนั้นเองด้วยสมณะนั้นแล ย่อมไม่ติด อยู่ด้วยความโลภคือความยินดีในภพทั้งปวง เหมือนปทุมไม้ติดอยู่ด้วยน้ำฉะนั้น^{๑๓๙}

อนึ่ง ในปัญจสุทนี อรรถกถาัมชฌมินิกาย มูลปณณาสก์ พระสารีบุตรได้กล่าวถึง กัมมัญฐานเป็นเหตุนำสัตว์ออกไปจากภพจนถึงพระอรหันต์ สำหรับผู้บำเพ็ญกัมมัญฐานมีจตุราริยสังเป็น อารมณเไว้ว่า ความจริงอกุศลกรรมบถ ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ เว้นอภิขมา ท่านกล่าวว่าเป็น ทุกขสังในกรรมบถวาระนี้ ส่วนธรรมทั้ง ๒ อย่างเหล่านี้ คือ อภิขมา ๑ โลภะที่เป็นอกุศลมูล ๑ ท่าน กล่าวว่าเป็นสมุทัยสังโดยตรง^{๑๔๐}

อนึ่ง พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า ผู้ต้องการนิพพานพึงปฏิบัติ ในมัชฌิมาปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติสายกลางเพื่อละโลภะ และโทสะอันเป็นบาป ซึ่งเป็นส่วนที่สุด^{๑๔๑} จะเห็นได้ว่าในที่นี้ พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า โลภะ และโทสะ เป็นส่วนที่สุด อันบุคคลที่ต้องการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น ต้องละ เมื่อบรรลุนิพพานความโลภที่ควรเกิดย่อมไม่เกิด เพราะถูกกำจัดในปัจจุบันด้วยบรรลุนิพพาน ความโลภนี้พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า เกิดเพราะได้ภูมิเบญจขันธ์อันเป็น อารมณของวิปัสสนาชื่อว่า ภูมิเพราะเป็นฐานให้เกิดความโลภนั้น ท่านกล่าวอธิบายความข้อนี้ไว้ว่า ความโลภเกิดเพราะได้ภูมิ ๓ คือ ๑ เกิดเพราะยึดถืออารมณ์ ๑ เกิดเพราะไม่ข่มไว้ ๑ เกิดเพราะไม่ ถอน ๑^{๑๔๒}

จะเห็นได้ว่า ในเบื้องต้นผู้ที่เจริญสมถกัมมัญฐานและวิปัสสนากัมมัญฐานตามสมควรย่อม บรรเทา หรือละโลภะ ความโลภด้วยสามารถแห่งตทังคปหาน คือละได้ชั่วขณะ และวิกขัมภน ปหาน ละได้ด้วย การข่มไว้ แต่ถ้าผู้เจริญวิปัสสนากัมมัญฐานจนบรรลุนิพพานคือเป็นพระอนาคามี ย่อม ตัดโลภะได้โดยไม่มีเหลือ

๒.๑.๗.๒ ทานในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโลภะ

อุบายวิธีบรรเทาความโลภด้วยการให้ทาน มีข้อความที่ปรากฏในมังคลัตถปิณีว่า “ทานูปนิสัย ย่อมมีได้เพราะความครอบงำเสีย ซึ่งความโลภอันมีกำลัง ในวัตถุทั้งหลายมีข้าว เป็นต้น บุคคลผู้มากไปด้วยทานูปนิสัย ประกอบวิปัสสนาอยู่เนืองๆ ย่อมบรรลุนาคามีผลได้ในไม่ช้า เพราะ เป็นผู้มีความตระเตรียมอันได้กระทำไว้แล้ว ในเพราะการละเสียซึ่งกามราคะ^{๑๔๓} การละมลทินมีโลก เป็นต้นด้วยการบริจาคเพราะเป็นปฏิปักษ์กัน^{๑๔๔}

^{๑๓๙} พุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/๒๓๔-๒๓๕.

^{๑๔๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๕๖๓.

^{๑๔๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๔๘.

^{๑๔๒} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๗.

^{๑๔๓} มงค.ล. (ไทย) ๓/๘๘/๑๐๕.

^{๑๔๔} พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๖๗.

การให้ทาน คือ การเสียสละสิ่งของต่างๆ ของตน หรือให้ความรู้ทั้งทางธรรมและทางโลกเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็จะสามารถนำมาเป็นอุบายวิธีการบรรเทาความโลภในสังคมได้ตามความเหมาะสม ทานตามความหมาย คือ

คำว่า ทาน เป็นภาษาบาลี คือคำว่า ทานํ แปลทับศัพท์ว่า ทาน ในไวยากรณ์ แสดงรากศัพท์ของ ทานว่า มาจาก ทา ธาตุ หมายถึง ให้ ลง ยุ ปัจจัยในนามกิตต์ สำเร็จรูปเป็นทาน^{๑๔๕}

คัมภีร์ธาตุปทีปก้าให้ความหมายคำว่า ทาน ไว้ว่า ความให้, ความบริจาค, ความบริสุทธิ์, ความชำระ, ความตัด, ความสิ้น, ความเสื่อม, โดยมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ที่ยิตติ ทานํ การให้ (ทา ธาตุ ในความหมายว่า ให้ ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน) ^{๑๔๖}

กล่าวโดยสรุป ทาน หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องให้ ได้แก่การให้ปัจจัย ๔ มีข้าว น้ำ ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค เป็นต้น ทาน หมายถึง การตัด หมายถึงความว่าตัดความตระหนี่ ชำระความตระหนี่ออกจากขันธสันดานของตน ตัดความโลภ ชำระความโลภออกจากสันดานของตน^{๑๔๗}

ทานแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อามิสทาน หมายถึง การให้วัตถุสิ่งของต่างๆ และทรัพย์สินเงินทองภายนอก
ทั้งสิ่งที่เป็นที่รักมาก เช่น อวัยวะเลือด ดวงตา เป็นต้น เป็นทาน

๒. ธรรมทาน หมายถึง การให้ในส่วนของจิตใจ ^{๑๔๘} เช่นการให้ธรรมะ การให้ความถูกต้องดีงาม แนะนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ (สพพทานํ ธรรมทานํ ชินาติ) การให้ธรรมะชนะการให้ทั้งปวง^{๑๔๙}

๓. อภัยทาน หมายถึง การยกเว้นการประทุษร้ายเบียดเบียนซึ่งกันและกัน มีชีวิตอยู่ร่วมกันโดยไม่มีแค้น ไม่มีภัยต่อกัน มีจิตคิดเมตตาในคนและสัตว์ หากผิดพลาดก็ไม่ถือโทษโกรธตอบ^{๑๕๐}

การให้ของหายาก พระพุทธเจ้าตรัสสอนสังสไว้ ดังปรากฏอยู่ในกีนทสูตรสังยุตตนิกายสคาถวรรคว่า

บุคคลให้ข้าว ชื่อว่า ให้กำลัง
ให้ผ้า ชื่อว่า ให้วรรณะ

^{๑๔๕} สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์วชิวิภาค ภาคที่ ๒ อาขยาดและกิตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์พิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๙๓.

^{๑๔๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) รวบรวม-แปล, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์พิมพ์เชียงใหม่, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๓, ดูเพิ่มเติมในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, บาลีไวยากรณ์วชิวิภาค ภาคที่ ๒ อาขยาดและกิตต์, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๔๔๓.

^{๑๔๗} มงคล. (บาลี) ๒/๓/๒, มงคล. (ไทย) ๓/๓/๓.

^{๑๔๘} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๔๒/๘๗, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๔๒/๑๒๐.

^{๑๔๙} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๕๔/๗๘, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔; หมายถึง บุคคลจะให้หรือเสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ผู้อื่นหรือส่วนรวมได้ก็ต่อเมื่อได้ฟังธรรม จนรู้ว่าคุณประโยชน์ของการให้หรือการเสียสละดีอย่างไรเสียก่อนจึงจะให้ได้ หากไม่ได้ฟังธรรมการให้สิ่งของแก่ผู้อื่นจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย.

^{๑๕๐} พ.จริยา.อ. (บาลี) ๑/๓๕๒-๓๕๔, พ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๓/๖๑๘.

ให้ยานพาหนะ ชื่อว่าให้ความสุข

ให้ประทีป ชื่อว่าให้จักขุ

ผู้ให้ที่พักอาศัย ชื่อว่าให้ทุกสิ่งทุกอย่าง

๑๕๑

อานิสงส์ดังกล่าวมานี้จะเกิดแก่ผู้บริจาคให้ด้วยใจที่เสียสละ ตัดความตระหนี่ความโลภในจิตใจของตนออกไปเห็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แล้วจึงเกิดการบริจาคขึ้น อานิสงส์ก็จะปรากฏมากเป็นธรรมดาตั้งพุทธดำรัสว่า

ผู้ให้สิ่งที่ชอบใจ ย่อมได้สิ่งที่ชอบใจ

สิ่งดีที่ท่านให้แล้ว ย่อมได้สิ่งดีเช่นกัน

ผู้ให้สิ่งที่เลิศ ได้สิ่งที่เลิศเช่นเดียวกัน

ให้สิ่งที่ประเสริฐ ก็ย่อมได้สิ่งนั้นแล

๑๕๒

ถ้ามุ่งถึงเจตนา การบริจาทานจะสัมฤทธิ์ผลแก่ผู้ให้ต้องประกอบด้วยเจตนา ๓ วาระดัง มีข้อความที่ปรากฏในอังคุตตรนิกาย ฉกกนิบาตว่า

ก่อนให้จิตใจเบิกบาน กำลังให้ทำใจให้ผ่องใส ครั้นให้แล้ว ชื่นอกชื่นใจในทานที่ได้เสียสละไปแล้วนั้นแลเป็นความถึงพร้อมแห่งการบริจาคที่ให้ผลสมบูรณ์^{๑๕๓}

จะเห็นว่า ผู้บริจาทานย่อมได้รับอานิสงส์ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นที่ได้รับทานการบริจาคของเราไปเป็นความสุขทั้งแก่ผู้ให้และผู้รับทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งเป็นการบรรเทาความโลภความตระหนี่ออกจากใจของผู้ให้ด้วย

จากความหมายของทานตามที่กล่าวมาแล้วนั้นบ่งชี้อยู่ในตัวเองว่า ทานทำหน้าที่ในเวลาเดียวกัน ได้แก่ (๑) สงเคราะห์ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แจกจ่ายสิ่งของให้แก่ผู้อื่นบ้าง (อามิสทาน) (๒) ประพฤติปฏิบัติตนต่อผู้อื่นด้วยเจตนาอันงดงามเป็นแบบอย่างที่ดีบ้าง (ธรรมทาน) (๓) การให้ความปลอดภัย ให้ความไม่มีภัยแก่ตนและผู้อื่น ไม่ถือโทษโกรธเคืองในการล่วงละเมิดของผู้อื่น (อภัยทาน) การให้อภัยเป็นการให้ที่ไม่ต้องลงทุนอะไรเลยเป็นการให้ที่ง่าย แต่คนเราทำได้ยากเพราะมีกิเลสอยู่ในใจ ต้องอาศัยการพึงธรรม จึงจะเห็นคุณประโยชน์ของการให้อภัยแล้วจะให้อภัยได้ง่าย ดังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาขุททกนิกายจริยาปิฎกว่า “ทานเป็นปฏิบัติภัยต่อโลกะ”^{๑๕๔} “ทานมีการบริจาคเป็นลักษณะ มีการกำจัดโทษความอยากได้เป็นรส”^{๑๕๕}

๒.๑.๗.๓ ศีลในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโลกะ

จริงอยู่ความอยากได้ออยากมีนั้น เป็นส่วนหนึ่งในความต้องการของมนุษย์ แต่วิธีการที่จะได้สิ่งๆ นั้นมา ไม่จำเป็นต้องพึงวิธีทุจริต โดยพอประมาณ พอใจในสิ่งที่ตนเองมียินดีกับสิ่งที่ตนเองได้รับ ความโลกะก็จะไม่สามารถครอบงำตัวเราได้ ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททก -

^{๑๕๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๔๒/๓๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๒/๕๘.

^{๑๕๒} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๔๔/๔๖, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒.

^{๑๕๓} อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๓๗/๓๒๓, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๗/๔๘๖.

^{๑๕๔} ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๑/๓๕๑, ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๓/๖๑๖.

^{๑๕๕} ขุ.จริยา.อ. (บาลี) ๑/๓๒๘, ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๙/๓/๕๗๘.

นิกาย ชาตก เอกนิบาตว่า บุคคลได้สิ่งใดควรยินดีด้วยสิ่งนั้น เพราะความโลภเก็นเป็นความชั่วแท้^{๑๕๖} ฉะนั้น จึงต้องมีศีลเป็นหลักธรรมสำหรับเป็นอุบายวิธีบรรเทาความโลภ ไม่ให้ประพฤติล่วงศีลเพราะความโลภเก็น ศีลชั้นพื้นฐานหรือระดับเบื้องต้นที่สุด ก็คือ “การไม่เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายหรือวาจา และการไม่ทำลายสติสัมปชัญญะที่เป็นตัวคุมศีลของตน ศีลขั้นต้นนี้เรียกว่า ศีล ๕ หรือ สิกขาบท ๕”^{๑๕๗} ดังมีข้อความว่า “คนมีศีลไม่ถือเอาสิ่งของๆ ผู้อื่นแม้แต่เส้นหญ้า เป็นผู้ไม่โลภ”^{๑๕๘}

คำว่า “ศีล” ที่ใช้ในภาษาไทยนั้น เป็นการสะกดอย่างภาษาสันสกฤต ซึ่งตรงกับคำภาษาไทยว่า “สีล” คำว่า “สีล” มีความหมายหลายนัย ดังนี้

- สีล สมาธิหิ (ธ.-ญ.) ตั้งมั่น, มั่นคง, คงที่ รูปกิริยา เช่น สีเลติ .
- สีล อุปธารณ (ธ.-จุ.) รองรับ, รับไว้, รับความดี. รูปกิริยา เช่น สีเลติ.
- สีล (นป.) อันสำรวม, ความสำรวม, วัตรอันงาม, (สุพพตต), สภาวะ, ปกติ, สีล,
- สีล (นป.) อันสำรวม, ความสำรวม, วัตรอันงาม, (สุพพตต), สภาวะ, ปกติ, สีล,

ศีล. วิเคราะห์ ว่าสีโนติ พนธติ จิตตเมเตนาคี สีลํ. สีธาคู ล ปัจจย. หรือ สีล ธาคู อ ปัจจย^{๑๕๙}

กล่าวโดยสรุป ศีล หมายถึง เจตนาเป็นเครื่องเว้น “ได้แก่เว้นจากการคิดล่วงละเมิด คำว่า ละเมิดในแง่หนึ่ง คือ ละเมิดระเบียบ ละเมิดกฎเกณฑ์ บทบัญญัติ ละเมิดวินัยที่วางกันไว้ อีกแง่หนึ่งก็คือละเมิดต่อผู้อื่น มองอีกด้านหนึ่ง ศีล อยู่ที่ความสำรวมระวัง กล่าวคือ การสำรวมระวังคอยปิดกั้นหลักเว้นไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นได้นั่นเอง”^{๑๖๐}

เพื่อความชัดเจนในประเด็นของการบรรเทาความโลภด้วยศีล โดยเฉพาะผู้รักษาอุโบสถ ผู้วิจยขอนำเรื่องที่ปรากฏในมังคลัตถทีปนีมาเป็นกรณีตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

ผู้รักษาอุโบสถเพื่อข่มกิเลส ในอดีตกาล ดาบสคนหนึ่งในหิมวันตประเทศ อาศัยชาติ จึงเป็นผู้ตกอยู่ในอำนาจแห่งมานะ ไม่สามารถให้มานะเกิดขึ้นได้ ในวันหนึ่ง เขาคิดว่า มานะของเราไม่เจริญขึ้นอยู่ จักนำเข้าไปสู่สนรก บัดนี้เรายังข่มมานะนี้ไม่ได้ จักไม่ไปเพื่อประโยชน์แก่ ผลาผลจึงสมათานอุโบสถเพื่อข่มมานะนี้แล้ว ฝ่ายนกพิราบตัวหนึ่งถูกความเร่าร้อนด้วยอำนาจระคะแผดเผาอยู่จึงคิดว่า “บัดนี้เรายังข่มระคะนี้ไม่ได้ จักไม่ไปเพื่อหากิน” จึงไปสู่สำนักของดาบสสมათานอุโบสถเพื่อข่มระคะ นอนในที่ควรข้างหนึ่ง ฝ่ายงูตัวหนึ่งก็สมათานอุโบสถเพื่อข่มความโกรธ ฝ่ายสุนัขจึงจอกตัวหนึ่งก็สมათานอุโบสถเพื่อข่มความโลภ ฝ่ายหมีตัวหนึ่งก็สมათานอุโบสถเพื่อข่มความอยากได้จัดต่างนอนในที่ควรข้างหนึ่ง เข้าจำอุโบสถเพื่อข่มกิเลสมีระคะ เป็นต้น^{๑๖๑}

^{๑๕๖} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๓๖/๓๔, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๓๖/๕๖.

^{๑๕๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๕/๒๐๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒-๓๐๕.

^{๑๕๘} พุ.จุ.อ. (บาลี) ๑/๓๓๕, พุ.จุ.อ. (ไทย) ๙/๓/๕๘๘.

^{๑๕๙} ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรมบาลี-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙), หน้า ๖๗๓.

^{๑๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย**, หน้า ๗๒๑.

^{๑๖๑} มงฺคล. (ไทย) ๓/๘๘/๑๐๕.

๒.๑.๗.๔ สันโดษในฐานะอุปมาวิธีบรรเทาโลกะ

สันโดษ หมายถึง ความยินดี ความพอใจ ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย อาหาร และยารักษาโรค ตามมีตามได้ ยินดีในคุ้มครองของตน การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วยความสามารถพยายามอันชอบธรรมของตนไม่โลภ ไม่ริษยาใคร สันโดษมี ๓ ประการ คือ

๑. ยถาลาภสันโดษ ยินดีตามที่ได้ คือ ได้สิ่งใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น ไม่ริษยาเขา

๒. ยถาพลสันโดษ ยินดีตามกำลัง คือ พอใจเพียงพอแก่กำลังร่างกายสุขภาพ และขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียดายเก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝืนใช้ให้เป็นโทษแก่ตน

๓. ยถาสารูปสันโดษ ยินดีตามสมควร คือ พอใจตามที่สมควรแก่ภาวะฐานะแนวทางชีวิตและจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะสมแก่สมณภาวะหรือได้ของที่ไม่เหมาะสมกับตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขาเป็นต้น^{๑๖๒}

สันโดษเป็นธรรมะทั่วไปแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ ความมุ่งหมายของสันโดษ คือ ความไม่โลภ ไม่ปรารถนาเกินไป การปฏิบัติในสันโดษมีวิธีการดังนี้

สันโดษในความคิด คือ ระงับความคิดที่ฟุ้งซ่าน พอใจในการใช้ความคิดในทางที่ถูก

สันโดษในการแสวงหา คือ ยินดีแสวงหาแต่สิ่งที่ควรจะได้ ที่สมควรแก่ภาวะฐานะในทางที่ถูกที่ควร

สันโดษในการรับ คือ รับในสิ่งที่ควรรับและรับพอประมาณ

สันโดษในการบริโภคน คือ ยินดีบริโภคใช้สอยสิ่งที่ได้มาด้วยการพิจารณาให้รู้ถึงประโยชน์ที่ต้องการ

เกณฑ์ที่พึงตัดสินว่าสมควรแก่ตนหรือไม่ ในที่นี้เกณฑ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คือ ประโยชน์ที่พึงได้ในการบริโภคใช้สอยในสิ่งนั้นๆ และเกณฑ์ดังกล่าวนำมาใช้ได้ง่ายสำหรับทุกคน สันโดษกับธรรมบางข้อตามที่กล่าวมานี้ จึงมีใช้ข้อที่ทำให้เกียจคร้าน แต่แสดงถึงความขยันหมั่นเพียร และในลักษณะตัดสินธรรมวินัยมีสันโดษถึง ๒ ข้อ^{๑๖๓}

สันโดษมักแสดงคู่กับ “อัปปิจฉตา ที่แปลว่า ความมักน้อย ”^{๑๖๔} ความมักน้อยตรงข้ามกับ “มहिจฉตา ที่แปลว่า ความมักมาก ”^{๑๖๕} อธิบายได้ ๒ อย่าง คือ ความต้องการเฉพาะสิ่งที่ต้องการบริโภคใช้สอยจริงๆ ไม่ต้องการมากไปกว่านั้น อีกอย่างหนึ่งไม่ควรอวดตัวด้วยหวังความเด่น หรือแม้ความดีก็ไม่ปรารถนาแสดงตัว

^{๑๖๒}ที่.อ. (ไทย) ๑/๒๕๓, ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๘.

^{๑๖๓}ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๐๖/๑๔๐, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๖/๓๒๓.

^{๑๖๔}อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๖๓/๑๑, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๓/๑๑.

^{๑๖๕}อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๑, อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๑๑.

คุณของสันโดษเป็นองค์ธรรมซึ่งยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและทำอกุศลธรรม (ความโลภ) ที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมไป ดังที่มีพุทธดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมแม้อื่นที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นหรืออกุศลธรรมที่เกิดแล้ว ก็เสื่อมไปเหมือนความ สันโดษนี้” ^{๑๖๖} สันโดษนี้ เป็นเหมือนทรัพย์เพราะทำจิตใจให้รู้จักกับความมั่งมี คือ พอใจในสิ่งที่มีอยู่ไม่โลภอยากได้ ของผู้อื่น ทำไปตามกิจที่มีมิได้ทำให้เสื่อมเสียประกอบแต่กิจที่สุจริตยินดีพอใจแต่ลาภยศที่เกิดขึ้นแก่ ตนจะมากหรือน้อยก็ตาม เพราะตนมีความสันโดษเป็นทรัพย์อยู่แล้ว

แต่จิตที่ขาดสันโดษประกอบไปด้วยความปรารถนา กระหายในสิ่งต่างๆ ย่อมรู้สึกว้า ขาดแคลนอยู่เนืองๆ เขาจึงไม่มีโอกาสได้รู้จักกับความมั่งมีหรือความอึดความพอ ความเต็ม รู้จักแต่ ความยากจนขาดแคลน มีทรัพย์มากเท่าไรก็เหมือนไม่มี ทรัพย์เหล่านี้มีค่าเท่ากับเชื้อสำหรับสมกองไฟ คือดับทณเท่านั้น แล้วเชื้อนั้นก็กลายเป็นถ่านไปในเวลาไม่ช้า ดับทณอยากจะทำเชื้อใหม่ต่อไปดังมี พุทธดำรัสว่า “บุคคลผู้มักมากตกอยู่ในอำนาจดับทณหาความคับแค้น” ^{๑๖๗} และผู้ที่ปรารถนาความเป็น อิสระแค้นไม่พึงตกอยู่ในอำนาจความโลภและดับทณ

สรุปได้ว่า สันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง เป็นการสร้างสุขให้เกิดแก่ชีวิต การรับและการได้มา หากไม่มีสติอาจลุ่มหลงไปตามอำนาจของโลภะ ความโลภอย่างไม่มีขอบเขต ถ้าทุกคนต่างมีความ สันโดษ ยินดีพอใจใช้สอยบริโภคสิ่งของต่างๆ อย่างมีสติ และดำเนินชีวิตอย่างซื่อสัตย์สุจริต มีความ อุดหนุน รอบรู้ในสิ่งที่ควรและไม่ควร ยินดีในสิ่งที่ตนมีอยู่ สามารถสร้างความสุขให้เกิดแก่ตนและสังคม ได้ด้วยไม่โลภ

๒.๑.๗.๕ ขันติในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโลภะ

ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้น ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ทนความหนักเอาเบาสู้ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งงาม ^{๑๖๘} ขันติในทศพิธราชธรรม หมายถึง กิริยาที่อดทนต่อโลภะ ไม่แสดงกิริยา อันชั่วร้ายไปตามอำนาจของโลภะ ขันติ อดทนไม่ทำชั่ว คือ ไม่ลุอำนาจกิเลสที่เกิดขึ้นครอบงำแล้วชัก ใจให้อยากทำชั่ว อดทนไว้ไม่ทำชั่วและอดทนทำดี แม้จะไม่ชอบใจที่จะทำดี ก็อดทนทำเป็นเครื่อง กำจัดความไม่อดทนที่ตรงกันข้าม” ^{๑๖๙}

สรุปความว่า อุบายวิธีบรรเทาความโลภสามารถใช้วิธีการเจริญกัมมัฏฐาน การให้ทาน การรักษาศีล ความสันโดษขันติธรรม ซึ่งล้วนแต่เป็นหลักธรรมที่เหมาะสมแก่การนำมาเป็นอุบายวิธี บรรเทาความโลภทั้งสิ้น กล่าวคือ ผู้ที่ต้องการจะบรรเทาอกุศลมูลคือ โลภะ ความโลภไม่จำเป็นต้อง ปฏิบัติทุกข้อธรรมที่นำเสนอมา เพียงแต่ปฏิบัติเฉพาะข้อใดข้อหนึ่งที่เหมาะสมแก่จริตของตนเท่านั้น ย่อมสามารถบรรเทาความโลภที่เกิดขึ้นในจิตใจให้เบาบางลงได้

^{๑๖๖} อก.เอกก. (บาลี) ๒๐/๖๕/๑๑, อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๖๕/๑๑.

^{๑๖๗} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๙๒/๓๑๑, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๒/๔๖๕.

^{๑๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.

^{๑๖๙} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, หน้า ๑๓๘ และหน้า ๑๖๒.

๒.๒ การศึกษาเรื่องโทสะ

การศึกษาเรื่องโทสะ ความคิดประทุษร้าย ในบริบทนี้ผู้วิจัยหมายถึงความโกรธด้วย ทั้ง ๒ ศัพท์นี้ ต่างกันโดยพยัญชนะและโดยสมมติเท่านั้น แต่เมื่อว่าโดยปรมวลแล้ว มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันและสามารถใช้เป็นไวยาจน์แทนกันได้ ดังที่มีเนื้อความปรากฏในพระสุตตันตปิฎก “โทสะ เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาต ภายใน เป็นข้าศึกภายใน โทสะ ก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โทสะทำให้จิตกำเริบ โทสะเป็นภัยที่เกิดภายในคน ส่วนมาก ไม่รู้จักภัยนั้น คนโกรธไม่รู้จักผล คนโกรธไม่รู้จักเหตุ ความโกรธครอบงำรณชนเมื่อใด ความมืดบอดย่อมมีเมื่อนั้น”^{๑๗๐}

ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาโทสะหรือความโกรธเป็นอกุศลมูล คือรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง เช่น ปฏิฆะ ความหงุดหงิด อุปาทาหะ ความผูกโกรธ พยาบาท ความคิดปองร้าย เป็นต้น โทสะเป็นอาการประทุษร้าย ไม่ต้องการได้ ไม่ต้องการมีไม่ต้องการเป็น หากจำเป็นต้องได้ ต้องมี ต้องเป็น ในสิ่งที่ตนไม่ชอบ ก็จะมีรู้สึกต่อต้าน ขัดขวาง ปฏิเสธ จนถึงอาจจะทำลายสิ่งเหล่านั้นก็ได้ เมื่อไม่อาจจะทำอันใดได้ ก็จะมีรู้สึกอึดอัด ขัดข้องคับแค้นใจ เป็นทุกข์ เพราะต้องอยู่กับต้องอยู่กับบุคคลที่ตนไม่ชอบหรือสิ่งที่ตนไม่ต้องการได้ เมื่อสิ่งของต่างๆ ที่บุคคลไม่พอใจเสื่อมสลายเปลี่ยนแปลงไป ก็จะเกิดความสุข ชื่นชมยินดี ต่อความแตกทำลาย ต่อความเสียหายของสิ่งเหล่านั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจในด้านความหมายของโทสะหรือโกธะความโกรธ ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอในประเด็น ของความหมายทั้งในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค และในฎีกา พร้อมทั้งคำที่ไวยาจน์ของโทสะหรือโกธะดังกล่าวด้วย

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ชื่น สุจิตโต) ทรงได้ให้ความหมายไว้ว่า โธระ เรียกว่า โกรธ ภาษาบาลีว่า โธระ ภาษาสันสกฤต เป็นโกธะ เรียกตามภาษาสันสกฤตว่าโกรธ คืออาการที่ฟุ้งขึ้นมาในใจ ใจกำเริบขึ้นกว่าปกติเพราะไม่ชอบ แต่ไม่แรงถึงโทสะ^{๑๗๑}

สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงให้ความหมายไว้ว่า โธระ ท่าน แปลว่าโกรธรุนแรงน้อยกว่าโทสะ ความโกรธเป็นเพียงความขุ่นเคืองเท่านั้น^{๑๗๒}

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงความโกรธไว้ว่า “ความโกรธบางประเภทแสดงออกมาไม่ได้ เพราะมันเป็นสิ่งที่มีอำนาจเหนือบังคับอยู่ เพราะมันเกรงกลัว ประเภทที่แสดงออกมาได้นั้น มักจะแสดงออกทางกาย วาจา สีหน้า ทางตา ทางมือเท้า เพราะเป็นเรื่องที่บังคับจิตใจไม่ได้ จึงแสดงออกมาให้ผู้อื่นรู้ และความโกรธชนิดที่เก็บไว้เป็นความเคียด เป็นปฏิฆานุสัย คือ นิสัยที่โกรธง่าย”^{๑๗๓}

^{๑๗๐} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๔-๔๓๕. พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๓๐๒.

^{๑๗๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ชื่น สุจิตโต), ธรรมานุกรมประมวลพระราชนิพนธ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๖๗.

^{๑๗๒} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ธรรมเพื่อความสวัสดิ์แห่งชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า ๔๗.

^{๑๗๓} พุทธทาสภิกขุ, ทศพิธราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

สรุปความได้ว่า ความโกรธได้แก่อารมณ์หรือความรู้สึก ที่เกิดจากความขุ่นเคือง หรือ ขัดข้องใจเมื่อประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนามากกระทบแล้วเกิดความไม่พอใจ ไม่ชอบใจ เป็น ความรู้สึกที่อยู่ใจโดยจะแสดงออกทางวาจาด้วยการถกเถียง ด่าทอ วิวาทอาการเกล้านี้ล้วนเกิดจาก ความโกรธทั้งสิ้น ส่วนโทสะจะเป็นไปในลักษณะที่แสดงถึงจิตคิดประทุษร้ายให้ฝ่ายตรงข้ามย่อยยับไป ซึ่งมีความรุนแรงมากกว่าความโกรธ แต่โทสะก็มีสมุฏฐานมาจากความโกรธนั่นเอง ทั้งความโกรธหรือ โทสะล้วนเป็นอกุศลมูลซึ่งเป็นรากเหง้าของกิเลสทั้งปวง

๒.๒.๑ ความหมายของโทสะ

โทสะ เป็นภาษาบาลี มาจาก ทุส ธาตุ ในความประทุษร้าย, ความเกลียดชัง, ลง ณ ปัจจย ลบ ณ พฤทธิ อุ เป็น โอ มีรูปวิเคราะหว่า ทุสสน โทโส, หมายถึง ความประทุษร้าย,อันตราย,ความไม่ แ่มชื่น^{๑๗๔} และอีกรูปวิเคราะหว่า ทุสสนติ เอตนาติ โทโส , ณ ปัจจย หมายถึงกิเลสเป็นเครื่อง ประทุษร้าย^{๑๗๕}

๒.๒.๑.๑ ความหมายของโทสะในทางพระวินัย

ความหมายของโทสะในพระวินัยปัญญนี้ ส่วนมากจะเกี่ยวกับเรื่องของอาบัติและ อธิกรณ์สำหรับพระภิกษุที่กล่าวโจทกันในเรื่องต่างๆ ดังข้อความที่ปรากฏในวินัยปิฎก จุฬวรรค อธิกรณ์ว่าด้วย มูลเหตุแห่งวิวาทาธิกรณ์ คือ อกุศลมูล ๓ อย่าง เป็นมูลแห่งอนุวาทาธิกรณ์ ภิกษุยอม มีจิตโลภโจท ย่อมมีจิตโกรธโจท ย่อมมีจิตหลงโจทภิกษุ ด้วยสัลลยิต อาจารวิบัติ ติฎฐิวิบัติ หรือ อาชีวิวิบัติ อกุศลมูล ๓ อย่างเหล่านี้ เป็นมูลแห่งอนุวาทาธิกรณ์^{๑๗๖} ภิกษุที่มีจิตขัดเคือง มีโทสะ ไม่ แ่มชื่น ใส่ความภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล โดยมุ่งหมายว่า ทำอย่างไรจึงจะให้ภิกษุนั้นพ้นจาก พรหมจรรย์นี้ได้^{๑๗๗} ภิกษุที่มีจิตขัดเคือง มีโทสะ ไม่แ่มชื่น อ้างเอาบางส่วนแห่งอธิกรณ์ เรื่องอื่นเป็น เลศใส่ความภิกษุด้วยอาบัติปาราชิก โดยมุ่งหมายว่า ทำอย่างไรจึงจะให้ภิกษุนั้นพ้นจาก พรหมจรรย์นี้ได้^{๑๗๘}

ความโกรธเป็นหนึ่งในสาเหตุของ มูลเหตุแห่งวิวาท ๖ ซึ่งเป็นมูลแห่ง วิวาทาธิกรณ์ คือ ภิกษุที่เป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธไว้ ย่อมไม่มีความเคารพ ไม่มีความยำเกรงในพระ ศาสดา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ และไม่ทำสิกขาบทให้บริบูรณ์ ย่อมก่อวิวาทให้เกิดขึ้นในสงฆ์ ซึ่ง เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช้สุขแก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ใช้ประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อไม่ เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๑๗๙}

^{๑๗๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๒๙.

^{๑๗๕} พันตรีประยุทธ์ หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคอ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร : อาหารการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕๕.

^{๑๗๖} วิ.จ. (บาลี) ๖/๒๑๖/๒๔, วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๖/๓๓๗.

^{๑๗๗} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓๘๕/๒๙๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๘๕/๔๑๙.

^{๑๗๘} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙๒/๓๐๑, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๙๒/๔๓๒.

^{๑๗๙} วิ.จ. (บาลี) ๖/๒๑๖/๒๔๖, วิ.จ. (ไทย) ๖/๒๑๖/๓๓๒-๓๓๔.

อคติก็เป็นเหตุให้ภิกษุเกิดความโกรธและผูกความอาฆาตและย่อมแสดงธรรมว่าเป็นธรรม แสดงธรรมว่าเป็นธรรม แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าต้องอาบัติไม่ชั่วหยาบ แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าต้องอาบัติชั่วหยาบ ดังมีข้อความปรากฏในพระวินัยปิฎก ปรีวารวรรคว่า

ภิกษุ ในพระธรรมวินัยนี้ ผู้ที่ล่ำเอียงเพราะชัง มักจะผูกความอาฆาตว่า

๑. ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา
๒. ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา
๓. ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา
๔. ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๕. ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๖. ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๗. ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๘. ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๙. ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

ภิกษุที่อาฆาต บองร้าย ชวนเคือง ถูกความโกรธครอบงำด้วยวัตถุอาฆาต ๙ อย่างนี้ย่อมแสดงธรรมว่าเป็นธรรม แสดงธรรมว่าเป็นธรรม...แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าต้องอาบัติไม่ชั่วหยาบ แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าต้องอาบัติชั่วหยาบ^{๑๘๐}

พระพุทธโฆสจารย์อธิบายได้ไว้ในอรรถกถาพระวินัยว่า การที่ภิกษุยกเรื่องแห่งความโกรธขึ้นหรือยกอาชญาแห่งความโกรธขึ้น แสดงโทษในการย่นและการนั่งเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งความโกรธ กล่าวถ้อยคำอันไม่เจริญใจ อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ จงดู การย่น การนั่ง การดูการเสียวแลของภิกษุนี้ เธอย่นเหมือนหัวตอ นั่งเหมือนสุนัข เสียวดูทางโน้นทางนี้ เล็กเล็ก เหมือนลิง ด้วยตั้งใจว่า แม้เณรผู้ถูกเรารบกวด้วยถ้อยคำอันไม่จำเจริญใจอย่างนี้แล้ว ฟังหลีกไปเสีย^{๑๘๑} บุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำ เป็นผู้ชอบกล่าวหาเรื่องด้วยอำนาจความ ริษยา เพราะมานะ เพราะความโกรธ^{๑๘๒}

๒.๒.๑.๒ ความหมายของโทสะในทางพระสูตร

ความหมายทางพระสูตรต้นตปิฎก โทสะจัดเป็นข้อหนึ่งของอกุศลมูล ๓ อย่างที่เป็นรากเหง้าของ อกุศลทั้งปวง กล่าวคือ กรรมที่บุคคลผู้มีโทสะทำทางกาย วาจา และใจจัดเป็นอกุศลกรรม แม้กรรมของบุคคลผู้มีโทสะ ถูกโทสะครอบงำ มีจิตถูกโทสะกลุ้มรุมก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขับไล่ โดยอวดอ้างว่า เรามีกำลัง ทรงพลัง ก็จัดเป็นอกุศลกรรมบาปอกุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้เกิดจากโทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นแดนเกิดมีโทสะเป็นปัจจัยย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้มีโทสะนั้น^{๑๘๓}

^{๑๘๐}วิ.ป. (บาลี) ๘/๓๘๐/ ๓๕๐, วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๘๐/๕๕๘-๕๕๙.

^{๑๘๑}วิ.ม.อ. (ไทย) ๒/๕๘๘.

^{๑๘๒}วิ.ภิกษุณี.อ. (ไทย) ๓ /๔๓.

^{๑๘๓}อง.ทก. (บาลี) ๒๐/๗๐/๑๙๙, อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

โทสะนับเป็นศัตรูที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะว่าศัตรูข้างนอกยังสามารถมองเห็นแต่ โทสะเป็นศัตรูภายในที่มองไม่เห็น เมื่อเกิดแล้วย่อมทำลายบุคคลนั่นเอง ดังมีข้อความปรากฏใน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศว่าด้วยธรรมเป็นมลทินภายใน คือโทสะเป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพศฉมาต ภายใน เป็นข้าศึกภายในเมื่อโทสะเกิดขึ้นทำให้มืด บอด กล่าวคือ โทสะก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โทสะทำให้จิตกำเริบ โทสะเป็นภัยที่เกิดภายใน คนส่วนมากไม่รู้จักรักนั้น คนโกรธไม่รู้จักรักผล คนโกรธไม่รู้จักรักเหตุ ความโกรธครอบงำารชนเมื่อใด ความมืดบอดย่อมมีเมื่อนั้น^{๑๘๔}

โทสะ ชื่อว่าอันตราย เพราะเป็นอกุศลธรรมที่นอนเนื่องอยู่ในอัทธภาพ ดังที่พระผู้มี พระภาคตรัสไว้ว่า โทสธรรมเมื่อเกิดขึ้นภายในจิตของบุรุษ ย่อมเกิดขึ้นเพื่อความไม่เป็นประโยชน์ เพื่อ ความทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุกโทสะเกิดขึ้นในตนย่อมทำร้ายบุรุษผู้มีจิตเลวทรามเหมือนขุยไผ่กำจัด ต้นไผ่^{๑๘๕}

ภิกษุควรอนุมาณตนเองอย่างนี้ว่า บุคคลผู้มักโกรธ ผูกโกรธ เพราะความโกรธเป็น เหตุ ระวางจิตเพราะความโกรธเป็นเหตุ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของเรา ถ้าเราจะพึงเป็นผู้มัก โกรธผูกโกรธเพราะความโกรธเป็นเหตุ ระวางจิตเพราะความโกรธเป็นเหตุ เราก็คงไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนเหล่านั้น^{๑๘๖}

พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับรายละเอียดของเรื่องโทสะหรือความโกรธเพิ่ม ในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ติกนิบาตว่า ความโกรธที่มีกำลังน้อย แรกเกิดไม่สามารถเพื่อจะถือเพื่อนไม้ เป็นต้นได้ ชื่อว่าโทสะ ส่วนความโกรธที่มีกำลังมาก เกิดขึ้นติดต่อกันมา สามารถจะทำการเหล่านั้นได้ ชื่อว่า ปฏิกะ^{๑๘๗} โกรธ มีลักษณะเฉพาะคือความเดือดดาลหรือความดุร้าย มีหน้าที่คือผูกอาฆาต และ ผลที่ปรากฏออกมาคือความประทุษร้าย อุปนาหะ มีลักษณะ เฉพาะ คือความผูกโกรธ มีหน้าที่คือไม่ ยอมสลัดทิ้งการจองเวรและผลที่ปรากฏออกมาคือโกรธติดต่อเรื่อยไป สมด้วยคำที่พระโบราณจารย์ กล่าวไว้ว่า โกรธเกิดก่อน อุปนาหะจึงเกิดภายหลัง^{๑๘๘}

คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาที่ขนิทาย สีลขันธวรรค มีข้อความปรากฏความหมายที่ เกี่ยวเนื่องกันและเป็นชื่อของความโกรธ ว่า

คำว่า ความอาฆาต หมายถึง สิ่งที่มากระทบจิต ซึ่งเป็นชื่อของ ความโกรธเหมือนกัน และได้ อธิบายถึงคนมักโกรธว่า ย่อมไม่รู้ทั่วถึงเนื้อความของคำที่เป็นสุภาชิต และคำที่เป็น พุภาชิต ของคนพวกใดพวกหนึ่ง คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวกหรือ มารดาบิดา หรือคนที่เป็นข้าศึกได้เลย อย่างที่ตรัสไว้ว่า คนโกรธย่อมไม่รู้orroth คนโกรธย่อมไม่

^{๑๘๔} พุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๔-๓๐๖, พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๘๘/๔๕๖-๔๕๗

^{๑๘๕} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๓๐๒, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๕-๔๓๖.

^{๑๘๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๘๓/๑๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๓/๑๙๑.

^{๑๘๗} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๒๐.

^{๑๘๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕๓.

เห็นธรรม เมื่อนรชนถูกความโกรธ ครอบงำ ย่อมมีดื้อตันที่ ความโกรธ ก่อให้เกิดความพินาศ
ความโกรธ ทำให้จิตกำเริบ คนไม่รู้จัก ความโกรธ เป็นภัยเกิดในจิต^{๑๘๙}

อนึ่ง ความต่างกันของบุคคลผู้ประกอบด้วย ความโกรธและผู้ที่ประกอบด้วย ความ
เข้าไปผูกโกรธไว้มีดังนี้ คือ“บุคคลผู้ประกอบด้วย ความโกรธ อันมีความเกรี้ยวกราดเป็นลักษณะ
บุคคลผู้ประกอบด้วยความเข้าไปผูกโกรธไว้ อันมีการไม่สลดการจองเวรกันเป็นลักษณะ”^{๑๙๐}

ความพยายามทำให้บุคคลร้ายมีจิตพยายาม ย่อมฆ่าสัตว์ก็ได้ ลักทรัพย์ก็ได้ คบชู้ก็
ได้พูดเท็จก็ได้ สิ่งใดยอมเป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ สิ้นกาลนาน บุคคลผู้โกรธยอม
ชักชวนผู้อื่นเพื่อความเป็นอย่างนั้น”^{๑๙๑} ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนผู้โกรธ ถูก
ความโกรธครอบงำย่ำยีแล้ว ย่อมประพฤติดุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ครั้นตายไปย่อมเข้าถึง
อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก”^{๑๙๒}

๒.๒.๑.๓ ความหมายของโทสะในทางพระอภิธรรม

พระอภิธรรมปิฎก โทสะ หมายถึง โทสมูลจิตได้แก่จิตมีสภาพ เป็นความประทุษร้าย
หรือผลักไสอารมณ์ คือมีการตอบสนองอารมณ์ในทางลบ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ โทสะรูกหน้อย่าง
หนึ่ง โทสะถอยหลังอย่างหนึ่ง ในคัมภีร์วิภังค์ข้อความปรากฏว่า โทสะคือ ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้
เคยทำความเสื่อมเสียแก่เรา ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา ความ
อาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้เคยทำ ความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รัก เป็นที่ชอบพอของเรา ผู้นี้กำลังทำความ
เสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รัก เป็นที่ชอบพอของเรา ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบ
พอของเรา ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้เคยทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา ผู้นี้
กำลังทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รัก
ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะที่ไม่สมควร จิตอาฆาต ความขัดเคือง ความ
กระทบ ความแค้น ความเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย
ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้ายใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย
กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย
ความพิโรธ ความแค้น ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ลักษณะเช่นนี้
เรียกว่า โทสะ^{๑๙๓}

จากความหมายของโทสะในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ที่กล่าวไว้ข้างต้น ก็หมายถึง
ความโกรธ ด้วยกิริยาอาการของ “ความโกรธ” ยังมีปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์บุคคลบัญญัติ
ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ คิด

^{๑๘๙} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๐.

^{๑๙๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๓๒.

^{๑๙๑} อัง.ติก.อ. (ไทย) ๑/๓/๓๕๐.

^{๑๙๒} อัง. สุตตก.อ. (ไทย) ๔/๒๐๖.

^{๑๙๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๐๙/๔๔๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๙/๕๖๘.

ประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดูร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่เบิกบาน นี้เรียกว่า “ความโกรธ”^{๑๙๔}

ความโกรธนี้ ในเบื้องต้นชื่อว่า ความโกรธในเวลาต่อมาชื่อว่า ความผูกโกรธ กิริยาที่ผูกโกรธ ความไม่หยุดโกรธ การตั้งความโกรธไว้ การดำรงความโกรธไว้ การโพล่งไปตามความโกรธ การตามผูกความโกรธไว้ การทำความโกรธให้มัน เรียกว่า “ความผูกโกรธ”^{๑๙๕}

จากความโกรธก็เป็นความพยาบาท ดังที่มีข้อความปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์วิภังค์ว่า ความที่จิตอาฆาต ในอาฆาตภูมิตถุ ๑๐ ความอาฆาตมีกำลัง ความแค้น ความโกรธ ความกำเริบ ความกำเริบหนัก ความคิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้ายยิ่ง ความคิดประทุษร้ายหนัก ความที่จิตพยาบาท ความมีใจประทุษร้ายยิ่ง ความโกรธ กิริยาที่โกรธสภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้ายความพยาบาทกิริยาที่พยาบาทสภาพที่พยาบาทความพิโรธ ความแค้น ความดูร้าย อาการที่พูดไม่ยั้ง ความที่จิตไม่แช่มชื่น นี้เรียกว่า พยาบาท^{๑๙๖}

อนึ่ง ความลบหลู่และความริษยา ก็จัดว่าอยู่ในกิเลสกลุ่มเดียวกับโทสะกิริยาที่ลบหลู่ ภาวะที่ลบหลู่ ความดูหมิ่น การทำความดูหมิ่น นี้เรียกว่า “การลบหลู่”^{๑๙๗} ความริษยา กิริยาที่ริษยา ภาวะที่ริษยา ความเกลียดชัง กิริยาที่เกลียดชัง ภาวะที่เกลียดชังในเมื่อผู้อื่นได้ลาภ สักการะ ความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้ และการบูชา นี้เรียกว่า “ความริษยา”^{๑๙๘}

อรรถกถาอัฐสาลีนี้ พระพุทธโฆสสารจารย์อธิบายนิเทศแห่งโทสศัพท์ว่า โทสะ ชื่อว่า ความหงุดหงิดแห่งจิต เพราะเกิดขึ้นกระทบกระทั่งจิตอยู่ ความหงุดหงิดที่แรงกว่านั้น ชื่อว่า ปฏิฆะ ความไม่พอใจ

โทสะ ชื่อว่า	ปฏิฆะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะบีบคั้น
คำว่า	วิโรธะ คือสภาวะขัดเคือง
คำว่า	ปฏิวิโรธะ คือสภาวะเกลียด
โทสะ ชื่อว่า	โกปะ (ความคิดร้าย) เพราะเป็นสภาวะคิดร้าย
ชื่อว่า	โทสะโดยความ สภาวะประทุษร้าย
ชื่อว่า	มโนปโทสะ (สภาวะประทุษร้ายใจ) เกิดขึ้นประทุษร้ายใจ
ชื่อว่า	โกรธะ (ความโกรธ) เพราะเป็นสภาวะโกรธ
คำว่า	กุขมณา (กิริยาที่โกรธ) คือ อาการแห่งความโกรธ
คำว่า	กุขมิตตตะ คือ ภาวะแห่งจิตที่โกรธ ^{๑๙๙}

^{๑๙๔} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๔๕/๑๒๕, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๕/๑๕๗.

^{๑๙๕} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๔๖/๑๕๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๖/๑๕๗.

^{๑๙๖} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๔๒/๓๐๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๔๒/๓๙๖.

^{๑๙๗} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๔๗/๑๕๗, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๗/๑๕๗.

^{๑๙๘} อภิ.ป. (บาลี) ๓๖/๔๘/๑๒๖, อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๔๘/๑๕๗.

^{๑๙๙} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๐๖๖/๙๕๗-๙๕๘.

พระอนุรุธาจารย์ได้อธิบายความหมายของโหม่นัสและปฏิมะที่เกี่ยวข้องกับ โทสะว่า ใจที่ชั่ว ชื่อว่าทุมนะ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าทุมนะ เพราะอรรถว่า มีใจชั่ว ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลที่มีใจชั่วนั้น ชื่อว่าโหม่นัส คำนี้เป็นชื่อแห่งทุกขเวทนาที่มีในใจ จิตที่สทรรคด้วยโหม่นัสนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าโหม่นัสสสทคตะ ที่ชื่อว่าปฏิมะ เพราะอรรถว่า กระทบกระทั้งในอารมณ์ ได้แก่โทสะ จริงอยู่ โทสะนี้ย่อมเป็นไปดุจกระทบกระทั้งอารมณ์ เพราะมีความดุร้ายเป็นสภาพ แม้เมื่อจิตที่สทรรค ด้วยโหม่นัส ไม่ต่างกันด้วยสามารถแห่งเวทนา เพื่อกำหนดจิตด้วยอำนาจแห่งธรรมที่ไม่ทั่วไปจึงใส่ โหม่นัสศัพท์ไว้^{๒๐๐} พร้อมกับได้ขยายความหมายของพยาบาทว่า สภาพที่ชื่อว่าพยาบาทเพราะอรรถว่า เป็นเหตุวิบัติ คือพินาศแห่งจิต ได้แก่โทสะ ๙ อย่าง ด้วยมีอาชวาทวัตถุต่างๆ ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า เขาได้ประพาศความพินาศแก่เราแล้วเป็นเหตุ หรือ ๑๐ อย่าง รวมกับความโกรธโดยมิใช่เหตุ^{๒๐๑}

๒.๒.๒ ไวยาจณ์ของโทสะ

คำว่า โทสะ ความโกรธ มีศัพท์ ที่ใช้แทนกันได้จำนวนมาก ซึ่งจะเป็นไปในลักษณะของการแสดงออก คือ ความขัดเคือง ความประทุษร้าย ความกระทบกระทั้ง ความไม่พอใจ เป็นต้น ดังจะได้นำเสนอต่อไปนี้

โทโส^{๒๐๒} ความฉุนเฉียว, ความโกรธ, ความขัดเคือง, ความไม่ยินดี, มีรูปวิเคราะหว่า ทุสนัน โทโส ความโกรธ ชื่อว่า โทสะ^{๒๐๓} อุปปนโน โทโส ทุปปวิวินทโย^{๒๐๔} โทสะเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก

วิโรธ^{๒๐๕} ความขัดแย้ง ความกระทบกระทั้ง ความขัดเคือง มีรูปวิเคราะหว่า วิรุณณ วิโรธ ความขัดเคืองชื่อว่าวิโรธะ^{๒๐๖} ฉ วิโรธตถุณี อมณาปิเกสุ รุเปสุ จิตตสส อาฆาโต ปฏีฆาโต สทเทสุ คนธะสุ รเสสุ โฝฏฐัพเพสุ ธมเมสุ^{๒๐๗}

วิทเทส^{๒๐๘} ความโกรธ, ความขัดเคือง, ความไม่พอใจ, มีรูปวิเคราะหว่า วิทเทสน วิทเทโส ความไม่พอใจชื่อว่า วิทเทสะ^{๒๐๙} ตว วิทเทโส ภาเวย ความไม่พอใจจะพึงมีแก่ท่าน^{๒๑๐}

^{๒๐๐}วิภาวินี. (ไทย) ๓๐.

^{๒๐๑}วิภาวินี. (ไทย) ๓๒๑.

^{๒๐๒}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, หน้า ๔๘.

^{๒๐๓}พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๒.

^{๒๐๔}วิ.ป. (บาลี) ๘/๓๒๕/๒๗๙.

^{๒๐๕}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, หน้า ๔๘.

^{๒๐๖}พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๒.

^{๒๐๗}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๙๓/๕๑๔.

^{๒๐๘}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา, หน้า ๔๘.

^{๒๐๙}พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๒.

^{๒๑๐}ช.ชา.อ. (บาลี) ๓๙/๑๖๕.

๒๒๒ ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕๑.

การให้ผู้อื่นหลั่งน้ำตา ความไม่พอใจแห่งจิต^{๒๒๓} พระพุทธโฆสจารย์อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถา อัญญาสาลินีว่า “เมื่อว่าโดยองค์ธรรม พยาบาทก็คือโทสะนั่นเอง”^{๒๒๔}

โกรธ มีลักษณะเฉพาะ คือความเดือดดาลหรือความดุร้าย มีหน้าที่คือผูกอาฆาตและผลที่ปรากฏออกมาคือความประทุษร้าย อุปนาหะมีลักษณะเฉพาะ คือความผูกโกรธ มีหน้าที่คือไม่ยอมสลัดทิ้งการจองเวรและผลที่ปรากฏออกมาคือโกรธติดต่อเรื่อยไป กล่าวคือโกรธเกิดก่อน อุปนาหะจึงเกิดภายหลัง^{๒๒๕} ในอรรถกถาสังยุตตนิกายมีข้อความปรากฏว่า “ความโกรธ ที่มีกำลังน้อย แรกเกิด ไม่สามารถเพื่อจะถือท่อนไม้เป็นต้นได้ ชื่อว่าโทสะ ส่วนความโกรธ มีกำลังมาก เกิดขึ้นติดต่อกันมา สามารถจะทำการเหล่านั้นได้ ชื่อว่าปฏิกุสะ”^{๒๒๖}

ความโกรธมีหลายประเภทหลายลักษณะ เมื่อความโกรธเกิดขึ้นแล้วและครอบงำบุคคลใดแล้ว ก็ทำให้บุคคลนั้น มีลักษณะอาการหรือพฤติกรรมต่างๆ สรุปลงได้ดังนี้

ความโกรธในลักษณะที่ ๑ เป็นโกรธแบบพัฒนาการ เริ่มแรกความโกรธเกิดขึ้นในลักษณะต่างๆ ไปจนถึงขั้นทำให้มีการกระทำที่โหดร้ายต่อกัน เมื่อบุคคลมีความโกรธแล้วเหตุร้ายๆ มักจะเกิดขึ้นต่อเนื่องกันเป็นลำดับไปดังนี้

เกิดความคับแค้นมาก วาจาของผู้ประกอบด้วยโทสะ เป็นวาจาหยาบคายถัดจากนั้นก็เกิด การปรามาสถูกต้องกัน ชกต่อยกันด้วย ต่อไปก็หยิบท่อนไม้เข้า ทบตีกัน จนถึงจับศัตรารูธเข้าฟันแทงกันเป็นที่สุด โทสะมีความโกรธเป็นสมุฏฐาน^{๒๒๗}

ความโกรธในลักษณะที่ ๒ เป็นความโกรธในรูปแบบของการเรียงลำดับขั้นของความรุนแรง กล่าวคือ เมื่อพิจารณาตุรยะละเอียดแล้ว ก็จะเป็นการเรียงลำดับลักษณะความโกรธจากน้อยไปหามาก ซึ่งมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส ปุราณสูตรตันตปิฎก ถึง ๑๓ ลักษณะได้แก่

ความโกรธเพียงทำให้ใจขุ่นมัว ยังไม่ถึงกับหน้าเจ้าหน้าอ ความโกรธเพียงทำให้หน้าเจ้าหน้าอ แต่ยังไม่ถึงกับคางสั้น ความโกรธเพียงทำให้คางสั้น แต่ยังไม่ถึงกับพูดคำหยาบ ความโกรธเพียงทำให้พูดคำหยาบ แต่ยังไม่ถึงกับตาขวางมองทศมอทาง ความโกรธเพียงทำให้ตาขวางมองทศมอทาง แต่ยังไม่ถึงกับคว่ำไม้คว่ำมิด ความโกรธเพียงทำให้คว่ำไม้คว่ำมิด แต่ยังไม่ถึงกับเงื้อมมือไม้และมิด ความโกรธเพียงแค่ทำให้เงื้อมมือไม้และมิด แต่ยังไม่ถึงกับลงมือฟาดฟัน ความโกรธเพียงแต่ฟาดฟัน แต่ยังไม่ถึงกับทำให้เกิดบาดแผล ความโกรธเพียงแต่ทำให้เกิดบาดแผล แต่ยังไม่ถึงกับทำให้กระดูกหัก ความโกรธเพียงแต่ทำให้กระดูกหัก แต่ยังไม่ถึงกับทำให้อวัยวะขาดหลุดไป ความโกรธเพียงแต่ทำให้อวัยวะขาดหลุดไป แต่ยังไม่ถึงกับทำให้เสียชีวิต ความโกรธเพียงแต่ทำให้ผู้อื่นเสียชีวิต แต่ยังไม่ถึงกับทำให้ดำรงอยู่เพื่อฆ่าตนเอง เมื่อใดความโกรธทำให้หม่าบุคคลอื่นแล้วฆ่าตนเองเสียด้วย เมื่อนั้นความโกรธเป็นไปรุนแรงมาก^{๒๒๘}

^{๒๒๓} พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๑/๔/๗๐๙.

^{๒๒๔} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๔๐๙/๗๒๓.

^{๒๒๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕๓.

^{๒๒๖} ส. ส.อ. (ไทย) ๔/๑/๔๘๘.

^{๒๒๗} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๖-๑๗/๒๑๒, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๖-๑๗/๓๒๓.

^{๒๒๘} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๘๕/๑๗๗, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๓.

พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกกนิบาต กุสินารวรรค เขลสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรง
เปรียบเทียบบุคคลที่มีความโกรธไว้ ๓ จำพวก คือ

เปรียบเหมือน รอยขีดบนแผ่นดิน คือ พวกที่โกรธเป็นประจำ และความโกรธนั้นของเขาก็
หมักหมมอยู่นาน เหมือนรอยขีดบนแผ่นดิน ไม่ลบเลือนเร็วเพราะลมหรือน้ำ ย่อมติดอยู่นาน
เปรียบเหมือนรอยขีดที่แผ่นดิน คือ พวกที่โกรธเป็นประจำ แต่ความโกรธนั้นของเขาไม่หมัก
หมมอยู่นาน เหมือนรอยขีดที่แผ่นดิน ย่อมลบเลือนเร็วเพราะลมหรือน้ำ ไม่ปรากฏอยู่นาน
เปรียบเหมือนรอยขีดที่น้ำ คือ พวกที่ถูกว่าด้วยคำหนักๆ ด้วยคำหยาบ ด้วยคำที่ไม่น่าพอใจ ก็
ยังสมานไม่ตรึงลมเกลียวอยู่ ประตอกลงกันอยู่รอยขีดที่น้ำย่อมขาดหายไปเร็ว ไม่ปรากฏอยู่
นาน^{๒๒๙}

ในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ในอาสีวิสูตร พระพุทธเจ้า ได้ทรง
เปรียบเทียบบุคคลที่มีความโกรธ เหมือนอสรพิษ ไว้ ๔ จำพวก คือ

เปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษแล่น แต่พิษไม่ร้าย คือพวกที่โกรธอยู่บ่อยๆ แต่ความโกรธของ
เขานั้นไม่คงอยู่นาน เปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษร้าย แต่พิษไม่แล่น คือพวกที่โกรธบ่อยนัก แต่
ความโกรธของเขานั้นคงอยู่นาน เปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษแล่นและพิษร้าย คือพวกที่โกรธ
อยู่บ่อยๆ และความโกรธของเขาก็คงอยู่นาน เปรียบเหมือนอสรพิษมีพิษไม่แล่นและพิษไม่ร้าย
คือพวกที่โกรธไม่บ่อยนักและความโกรธของเขานั้นก็ไม่คงอยู่นาน^{๒๓๐}

โดยทั่วไปแล้วบุคคลที่มีความโกรธนั้นจะถูกอิทธิพลของความโกรธครอบงำและบั่นทอน
จิตใจให้กำเริบ ทำผิดพลาดให้เศร้าหมอง นอกจากนั้นความโกรธยังปิดกั้นปัญญา ซึ่งเปรียบเสมือน
ดวงตามิให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ และขึ้นชื่อว่าคนมักโกรธสามารถทำอะไรต่างๆ เช่น ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา
และมักจะประสบสิ่งต่างๆ เช่นนอนเป็นทุกข์ ถึงความเสื่อมจากโภคทรัพย์ ไร้ยศศักดิ์ เสื่อมจากญาติ ดัง
มีข้อความปรากฏในพระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต อภัยกถวรรค โกธนสูตรว่า

บุคคลผู้มีผิดพลาดทราม นอนเป็นทุกข์ ได้ความเจริญแล้วก็เสื่อมบุคคลผู้มีมาด้วยความ
มาเพราะโกรธ ย่อมถึงความเสื่อมยศ ญาติมิตรและสหาย ความโกรธก่อความเสียหาย
ความโกรธทำจิตใจให้กำเริบ บุคคลผู้มักโกรธย่อมไม่รู้ภัยที่เกิดจากภายใน บุคคลผู้โกรธย่อมไม่รู้
อรรถ บุคคลผู้โกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความโกรธครอบงำารชนในกาลใด ความมีดีย่อมมีในกาล
นั้น บุคคลผู้โกรธย่อมก่อกรรมที่ทำได้ยากเหมือนทำได้ง่าย ภายหลังเมื่อหายโกรธแล้ว เขาย่อม
เดือดร้อนเหมือนถูกไฟไหม้ บุคคลผู้โกรธย่อมแสดงความเก้อยาก ก่อน เหมือนไฟแสดงควัน
ก่อน ความโกรธเกิดขึ้นในกาลใด คนทั้งหลายย่อมโกรธในกาลนั้น บุคคลผู้โกรธไม่มีหิริ ไม่มี
โอตตบัพพะ ไม่มีคำพูดที่น่าเคารพ บุคคลผู้ถูกความโกรธครอบงำไม่มีความสว่างแม้แต่น้อย
บุคคลผู้โกรธ ฆ่าบิดาก็ได้ บุคคลผู้โกรธ ฆ่ามารดา也得 บุคคลผู้โกรธ ฆ่าพราหมณ์ก็ได้ บุคคลผู้
โกรธฆ่าปุณณก็ได้^{๒๓๑}

^{๒๒๙} อิง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๓๓/๒๗๖, อิง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๓/๓๘๒.

^{๒๓๐} อิง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๑๐/๑๒๖-๑๒๗, อิง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๐/๑๖๗-๑๖๘.

^{๒๓๑} อิง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๖๔/๗๘-๘๑, อิง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๗-๑๒๙.

๒.๒.๔ ระดับของโทสะ

ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงลักษณะของ โทสะความโกรธ ซึ่งเป็นการจัดตามระดับความรุนแรง มีเนื้อหาสรุปได้ ๓ ประการ คือ

๑. โกรธในอัตราน้อยๆ จะเรียกว่า ชัดใจ เช่น หงุดหงิด การกระทบกระทั่งแห่งจิต เช่นนี้เป็นความโกรธในอันดับน้อย อันดับต่ำ ที่เรียกในบาลีว่า ปฏิฆะ

๒. อันดับสอง ต่อมา คือ โกรธ เต็มที่ บันดาลโทสะ งุ่นง่าน ที่เรียกตามบาลีว่า โกรธะ

๓. อันดับต่อไปคือ ผูกโกรธ ผูกโกรธไว้ ความอาฆาต พยาบาทจองเวร เรียกว่า อุปนาหะ คือ ผูกโกรธไว้ หรือจองเวรนั้นเอง^{๒๓๒}

สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พรหมคุตโต) ได้กล่าวถึงระดับของโทสะ ที่คิดล้างผลาญผู้อื่นด้วยความพยาบาท ซึ่งเป็นกิเลสสายปฏิบัติเป็นอนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน กล่าวคือ ความขัดข้อง ความหงุดหงิด ซึ่งเกิดขึ้นในใจด้วยอำนาจปฏิฆะกิเลส เมื่อมีอารมณ์ฝ่ายไม่ชอบมากระทบ ความคับแค้นชัดใจจะเกิดขึ้น เมื่อความโกรธมากขึ้นก็จะพลุ่งออกมาเป็นความดุร้าย ความเดือดดาล เป็นโทสะออกมาทางกาย ทางวาจา ทำตอบกับอารมณ์ที่มากระทบซึ่งทำให้โกรธ ถ้าทำตอบได้สมใจ ความโกรธนั้นจะสงบลงไป จะถึงกับดับ ถ้าทำตอบไม่ได้สมใจ ก็ผูกโกรธไว้ เป็นอุปนาหะ คือเก็บความโกรธไว้ในใจ การเก็บความโกรธไว้ในใจ นี้ ถ้าหากไม่มีความคิดแก้แค้นเข้าไปผสมด้วยจะแสดงออกมาแบบตึงๆ เหยี่ยวๆ คือพบหน้าคนเราแค้นก็ไม่อยากมอง ไม่อยากพูดด้วย แต่ถ้าผูกโกรธแล้วเจ็บใจ คิดอาฆาตคิดจะทำร้ายอยู่ อันนี้เรียกว่าตัว “พยาบาท” ซึ่งคิดทำลายล้างผลาญผู้อื่น เมื่อล้างผลาญไม่สำเร็จ จะเป็นการจองเวร ความคิดเช่นนี้เรียกว่า มิจฉาสังกัปปะ^{๒๓๓}

จากลักษณะของความโกรธที่จัดตามลักษณะของความรุนแรงดังกล่าว จะเห็นได้ว่าระดับที่ ๑ เป็นลักษณะของความโกรธอยู่ในระดับน้อย ระดับที่ ๒ เป็นลักษณะความโกรธที่อยู่ในระดับที่มากขึ้นไป โดยเฉพาะระดับที่ ๓ เป็นความโกรธที่สะสมมากจนกลายเป็นความอาฆาตพยาบาท ดังกรณีของพระเจ้าวิทูทกะ กล่าวคือ พระราชกุมารวิทูทกะ พระราชโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระนางवासกชัตติยา ได้เสด็จไปเยี่ยมพระเจ้ามahanามะ ที่กรุงกบิลพัสดุ์ แต่ไม่ได้รับการต้อนรับเท่าที่ควร ตอนเสด็จกลับ มหาตเล็กลืมนดาบได้กลับมาเอาดาบที่พระราชวังขึ้นใน เห็นนางทาสีกำลังเอนามโคเลี้ยงที่ประทับที่พวกเจ้าศากยะจัดให้พระเจ้าวิทูทกะประทับ มหาตเล็กจึงสอบถามทราบความจริงจากพวกนางทาสีของเจ้าศากยะว่า พระเจ้าวิทูทกะเป็นลูกของนางทาสี ก็ได้นำความนั้นมากราบทูลพระเจ้าวิทูทกะเมื่อได้ทรงทราบ แล้วเกิดความอาฆาตว่า วันนี้ศากยะเอนามโคเลี้ยงที่ประทับของเรา สักวันหนึ่งเมื่อเรามีอำนาจก็จะเอาเลือดจากลำพระคอ ของพวกเจ้าศากยะมาล้างเท้าเราให้ได้ด้วยความแค้นยังไม่สิ้น พระเจ้าวิทูทกะเมื่อได้สถาปนาเป็นกษัตริย์ได้ยกกองทัพไปเพื่อฆ่าล้างตระกูลพวกศากยะ เมื่อรบชนะแล้วจึงสั่งให้ฆ่าไม่วั้นทั้งเด็กและผู้ใหญ่เอาเลือดลำพระคอล้างพระบาท และได้เผาบ้านเมืองวอดวายหมดสิ้น^{๒๓๔}

^{๒๓๒} พุทธทาสภิกขุ, การเก็บความโกรธใส่ยังฉาง, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๕.

^{๒๓๓} สมเด็จพระวันรัต (จุนท์ พรหมคุตโต), ธรรมะเชิงปฏิบัติ, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๔.

^{๒๓๔} ดูรายละเอียดใน ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๓/๑๘-๒๒.

โทสะ หมายถึง จิตที่มีสภาพเป็นความดุร้ายหรือผลักไสอารมณ์ คือการตอบสนองอารมณ์ในทางลบแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ โทสะรูกหน้าอย่างหนึ่ง มี ๘ ประการ โทสะถอยหลังอย่างหนึ่ง มี ๕ ประการ ซึ่งมีสภาพดังต่อไปนี้

๑. ความไม่ชอบ หมายถึง สภาพของโทสะ ที่เกิดขึ้นในช่วงแรก เพราะได้กระทบกับอนิภูตรมณ คืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาหรืออาฆาตวัตถุอย่างใดหนึ่งอย่างหนึ่ง รวมทั้งสัตว์และบุคคลผู้ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ เป็นต้น เมื่อบุคคลนั้นขาดโยนิโสมนสิการ คือการทำใจโดยแยบคาย โทสมูลจิตย่อมเกิดขึ้นตอบสนองอารมณ์นั้นด้วยความผลักไสให้พ้นไปหรือประทุษร้าย อารมณ์นั้นให้พินาศไป

๒. ความเกลียด หมายถึง สภาพโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความไม่พอใจ เมื่อสภาพของอารมณ์นั้นยังไม่พ้น หรือยังไม่หายไป ยังประสບอยู่เช่นนั้นเสมอๆ ทำให้เกิดความแค้นเคือง สะสมความไม่พอใจให้มากขึ้น จนกลายเป็นความเกลียดชัง

๓. ความหงุดหงิด หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความเกลียดชัง เมื่ออารมณ์นั้นยังไม่หายไป ยังไม่ดับไป ย่อมทำให้เกิดความหงุดหงิด คิดหาวิธีการที่จะสลัดให้พ้นไป หรือหาทางหลีกเลี่ยงให้พ้นไป

๔. ความโกรธ หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความหงุดหงิด เพื่อหมายต่ออารมณ์นั้น เมื่อยังไม่สามารถที่สลัดออกไปหรือหลีกเลี่ยงให้พ้นไป ย่อมทำให้เกิดความแค้นเคืองยิ่งขึ้น กลายเป็นความโกรธ มีปฏิกิริยาทางจิตที่ตอบสนองต่ออารมณ์นั้น ด้วยการประทุษร้ายที่รุนแรงขึ้น

๕. ความอาฆาต หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความความโกรธ ที่เก็บกดสะสมไว้ เมื่อเพิ่มกำลังมากขึ้นเรื่อยๆ โดยไม่มีทางขจัดออกไปหรือไม่สามารถบรรเทาออกไปได้ กลับยิ่งเพิ่มเหตุปัจจัยเข้ามาอีก จึงทำให้เกิดความอาฆาตเคียดแค้นชิงชังขึ้นมา

๖. ความปองร้าย หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความอาฆาต เมื่อเหตุปัจจัยยังไม่หมดไปหรือยิ่งเพิ่มพูนมากขึ้น ทำให้เกิดความปองร้ายจองเวรขึ้นมา

๗. ความคิดเบียดเบียน หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจาก ความพยายามปองร้ายจองเวรนั้น เมื่อมีกำลังมากขึ้น เนื่องจากได้แรงกระตุ้นต่างๆ ทำให้คิดหาทางเบียดเบียนด้วยวิธีการต่างๆ ทางกายทางวาจา

๘. ความประทุษร้าย หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากความคิดเบียดเบียนนั้น เมื่อได้โอกาสเหมาะ และมีเหตุปัจจัยมาสนับสนุน ย่อมทำให้เกิดการลงมือประทุษร้ายต่ออารมณ์นั้น ด้วยวิธีการต่างๆ ทางกายทางวาจา หรือทางใจ

สภาพของโทสะทั้ง ๘ ประการ ที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นสภาพโทสะ ต่อสู้สนองต่ออารมณ์ ด้วยการผลักไส เพื่อจะทำให้อารมณ์นั้นย่อยยับไป

๙. ความเสียใจ หมายถึง สภาพของโทสะที่เกิดจากความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักที่พอใจ ความไม่สมหวังดังที่ตั้งใจไว้ หรือที่สืบเนื่องมาจากการได้ประทุษร้ายต่ออารมณ์นั้นๆ แล้ว เมื่อสำนึกรู้สึกตัวขึ้นมาก็เกิดความเสียใจในสิ่งที่ทำลงไปนั้น

๑๐. ความกลุ้มใจ หมายถึง สภาพของโทสะที่สัมปยุตด้วยกุกกุจะ ซึ่งเกิดสืบเนื่องมาจากความเสียใจ เมื่อยังไม่สามารถหาสิ่งอื่นมาชดเชยความสูญเสียที่เสียไปนั้น หรือไม่สามารถปลงสิ่งของตนเองได้ประทุษร้ายให้เกิดความสูญเสียไปนั้นย่อมทำให้เกิดความกลุ้มใจ ท้อแท้เบื่อหน่าย

๑๑. ความรำคาญใจ หมายถึง สภาพของโทสะที่สัมปยุตด้วยกุกกุจะ ซึ่งเกิดสืบเนื่องมาจากความก্লุ้มใจ เมื่อยังไม่สามารถขจัดขยี้สิ่งสูญเสียที่เสียไปนั้น ให้กลับดีขึ้นได้ และปัญหาอุปสรรคต่างๆ ก็รุมเร้าเพิ่มมากขึ้น อันเป็นสาเหตุมาจากความคิดอาฆาต พยาบาท ประทุษร้ายนั้นๆ ทับถมกันมากขึ้น ยากที่จะสะสางให้หมดไปได้ ทำให้เกิดความรำคาญใจ ยิ่งนึกถึงความไม่ดีที่ทำไว้แล้ว และนึกถึงความดีที่ยังไม่ได้ทำ ย่อมทำให้เกิดความเคียด ซึ่งเป็นสาเหตุของความรำคาญใจ

๑๒. ความกลัว หมายถึง สภาพของโทสะ ที่เกิดประสพกับอนิภูตรมณ ที่ไม่น่าปรารถนา อย่างรุนแรง เช่น พบบุคคลที่มีอำนาจเหนือตน พบศัตรูที่ตรงกันข้ามที่มีกำลังเหนือตน หรือพบญาติปีศาจ ที่ตนคิดเป็นสิ่งที่ทำอันตรายแก่ตนได้ต่างๆ เป็นต้น ทำให้เกิดความผลักระคายสะกิดให้พ้นจากไปหรือทำให้หลายคนที่ไม่ได้ ถึงกับวิ่งหนีไม่คิดชีวิตก็มี

๑๓. ความเขินอาย หมายถึง สภาพของโทสะ ที่เกิดสืบเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น ความด้อยในคุณสมบัติหรือทรัพย์สิน ทำให้ไม่กล้าเข้าหาบุคคลหรือสังคม ความหยิ่งผยองในตนเองเกินไปไม่กล้าเข้าหาบุคคลผู้มักเพ่งโทษ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นสภาพของโทสะที่เกิดสืบเนื่องมาจากความกลัวในความผิดที่ตนได้กระทำไปแล้ว จึงเกิดความเขินอายไม่กล้าสู่หน้าบุคคลที่ตนทำผิด หรือไม่กล้าสู่หน้าคนที่รู้ความผิดของตน ไม่กล้าเข้าสังคมเพราะกลัวถูกประจานความผิดที่ตนก่อขึ้น เป็นต้น ล้วนเป็นสภาพของโทสะที่มูลเป็นประธานทั้งสิ้น^{๒๓๕}

สภาพของโทสะทั้ง ๕ ประการหลังตามที่กล่าวมานี้ เป็นสภาพของโทสะที่ไม่ตอบสนองต่ออารมณ์ด้วยการถอยหนี เพื่อให้พ้นไปจากสภาพอารมณ์

๒.๒.๕ สาเหตุของโทสะ

ในส่วนของการสาธยายเกี่ยวกับโทสะความโกรธซึ่งเป็นอกุศลมูลข้อที่ ๒ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นบางพระสูตรมี ๑๑ อย่างบ้าง ๑๐ อย่าง ๒ อย่างบ้าง เป็นต้น ฉะนั้นเพื่อความชัดเจนเรื่องเกี่ยวกับสาเหตุของความโกรธ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอสาเหตุของความโกรธเป็นลำดับไปดังนี้ คือ ความโกรธ ย่อมเกิดเพราะเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะอาศัยสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาและสิ่งที่น่าปรารถนา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส กลหวิวาหสูตรต้นิทเทส ว่าด้วยความโกรธย่อมเกิด เพราะอาศัยสิ่งที่ไม่น่าปรารถนาแล้วคือ เพราะสำคัญว่า

ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา^{๒๓๖}

ความโกรธย่อมเกิด เพราะอาศัยสิ่งที่น่าปรารถนา คือ

เมื่อบุคคลหว่านระแวงว่าสิ่งที่น่าปรารถนาจะถูกแย่งชิงไป ก็เกิดความโกรธเมื่อสิ่งที่น่าปรารถนากำลังถูกแย่งชิงไปก็เกิดความโกรธ เมื่อสิ่งที่น่าปรารถนาถูกแย่งชิงไปแล้วก็เกิดความโกรธ เมื่อบุคคลหว่านระแวงว่า สิ่งที่น่าปรารถนาจะแปรผันไปก็เกิดความโกรธ เมื่อสิ่ง

^{๒๓๕} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง, หน้า ๑๒๘.

^{๒๓๖} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๐๓/๒๒๐, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๓/๓๑๕.

นำปรารถนากำลังแปรผันไปก็เกิดความโกรธ เมื่อสิ่งที่นำปรารถนาแปรผันไปแล้ว ก็เกิด
ความโกรธขึ้น^{๒๓๗}

ในประเด็นนี้จะเห็นได้ว่าสาเหตุของโทสะหรือความโกรธนั้น เกิดจากปัจจัยทั้งภายนอก
และภายใน

พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ มลสูตร มีข้อความปรากฏว่า มลทิน คือความ
เศร้าหมอง เป็นมลทินภายใน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อกุศลมูลก็ได้เช่นกัน ซึ่งอกุศลมูลนี้มี
ความหมายว่า รากเหง้าของอกุศล คือโลภะ ความโลภ โทสะ ความโกรธ และโมหะ ความหลง
ส่วนมลทินภายนอกจะมีผลมาจากบุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำแล้วไปกระทบต่อเหตุการณ์และ
บุคคลอื่นๆ ข้อความในมลสูตรนี้กล่าวถึงโทสะว่า เมื่อครอบงำจิตใจแล้วจะมีอาการดังนี้ คือ

โทสะ เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาต ภายใน
เป็นข้าศึกภายใน โทสะก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โทสะทำให้จิตกำเริบ โทสะเป็นภัยที่เกิด
ภายใน คนส่วนมากไม่รู้จักภัยนั้น คนโกรธไม่รู้จักผล คนโกรธไม่รู้จักเหตุ ความโกรธครอบงำ
นรชนเมื่อใด ความมีติดบอดย่อมมีเมื่อนั้น^{๒๓๘}

๒.๒.๖ โทษของโทสะ

โทษของโทสะนี้เป็นมลทินภายใน ศัตรูภายใน ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก
ขุททกนิกาย มหานิเทศว่าด้วยธรรม ที่เป็นมลทิน คือโทสะ เป็นมลทินภายใน เป็นอมิตรภายใน
เป็นศัตรูภายใน เป็นเพชฌฆาต ภายใน เป็นข้าศึกภายใน โทสะก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โทสะ
ทำให้จิตกำเริบ โทสะเป็นภัยที่เกิดภายใน คนส่วนมากไม่รู้จักภัยนั้น คนโกรธไม่รู้จักผล คนโกรธไม่รู้จัก
เหตุ ผู้ที่ถูกความโกรธครอบงำย่อมเป็นผู้ที่มีติดบอด^{๒๓๙} โทสธรรมเมื่อเกิดขึ้นภายในจิตของบุรุษ ย่อม
เกิดขึ้นเพื่อความเป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่ผาสุก^{๒๔๐}

โทษของโทสะ ความโกรธย่อมทำให้บุคคลทำอนันตริยกรรมได้ดังมีข้อความปรากฏใน
พระสูตรตันตปิฎกว่า

บุคคลผู้โกรธ ฆ่าบิดาก็ได้ ฆ่ามารดาาก็ได้ ฆ่าพราหมณ์ก็ได้ ฆ่าปุณชนก็ได้ ลูกที่มารดาเลี้ยงไว้
จนได้ล้มตามองโลกนี้ เป็นผู้มียกเลศหนา โกรธขึ้นมา ย่อมฆ่าแม่มารดาผู้ให้ชีวิตนั้น สัตว์เหล่านั้น
มีตนเป็นเครื่องเปรียบเทียบ เพราะตนเป็นที่รักอย่างยิ่ง ผู้โกรธหมกมุ่นในรูปต่างๆ ย่อมฆ่า
ตนเองเพราะเหตุต่างๆ คือฆ่าตนเองด้วยดาบข้าง กินยาพิษตายบ้าง ใช้เชือกผูกคอตายบ้าง
กระโดดลงในขอกเขาตายบ้าง คนเหล่านั้นเมื่อทำกรรม อันมีแต่ความเสื่อมและทำลายตน ก็ไม่
รู้สึก ความเสื่อมเกิดจากความโกรธ ตามที่กล่าวมา ความโกรธนี้ เป็นบ่วงแห่งมัจจุ มีถ้าเป็นที่
อยู่อาศัย โดยรูปของความโกรธ พึงตัดความโกรธนั้นด้วยทมะ ความข่มใจ คือปัญญา^{๒๔๑}

^{๒๓๗} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๐๓/๒๒๑, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐๓/๓๑๕.

^{๒๓๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๖/๔๓๕.

^{๒๓๙} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๖/๔๓๕.

^{๒๔๐} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔๖/๔๓๕.

^{๒๔๑} อัง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๖๔/๘๑, อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๙.

โทษของความโกรธถือว่าเป็นความเสื่อมของพระธรรมวินัยที่พระตถาคต ทรงประกาศแล้ว
 ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรต้นตปิฏกว่า “ท่านผู้นี้เป็นผู้มักโกรธ มีใจถูกความโกรธกลุ้มรุมอยู่
 โดยมาก ก็การถูกความโกรธกลุ้มรุมนี้แล เป็นความเสื่อมในพระธรรมวินัยที่พระตถาคต ทรงประกาศ
 แล้ว”^{๒๔๒}

ในวิวาทมูลนิทเทศและอนุวาทมูลนิทเทศ พระพุทธโฆสาจารย์อธิบาย มูลเหตุแห่งการ
 วิวาทของภิกษุว่า มีความแปลกกันดังนี้คือ โทษทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธกัน เป็นต้น
 ของภิกษุทั้งหลายผู้วิวาทกันอาศัยเภทกรัตถ ๑๘ จัดเป็นมูลแห่งวิวาท ก็แลเมื่อวิวาทกันอย่างนั้นย่อม
 ถึงวิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวิบัติทั้งหลาย โจทกันและกันว่า ภิกษุชื่อนั้น ต้องอาบัติชื่อนั้นบ้างว่า
 ท่านเป็นผู้ต้องปาราชิกบ้างว่า ท่านเป็นผู้ต้องสังฆาติเสสบ้าง โทษทั้งหลาย มีความโกรธและความผูก
 โกรธกัน เป็นต้น ของภิกษุทั้งหลายผู้โจทกันและกันอย่างนั้น จัดเป็นมูลแห่งอนุวาท คนมักโกรธย่อมไม่
 รู้ทั่วถึงเนื้อความของคำที่เป็นสุภาษิต และคำที่เป็นทุพภาษิต ของคนพวกใดพวกหนึ่งคือ พระพุทธเจ้า
 พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวกหรือมารดาบิดา หรือคนที่เข้าสีกได้เลย อย่างที่ตรัสไว้ว่า คน
 โกรธย่อมไม่รู้รรถ คนโกรธย่อมไม่เห็นธรรม เมื่อนรชน ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมมีดีต่อทันที ความ
 โกรธ ก่อให้เกิดความพินาศ ความโกรธ ทำให้จิตกำเริบ ความโกรธเป็นภัยเกิดในจิต^{๒๔๓}

ในอรรถกถาัมขณินิกาย มูลปณณาสก พระอรรถกถาจารย์เปรียบเทียบความโกรธไว้ว่า
 เหมือนกับอึ่งที่พองขึ้นไม่ใหญ่ประมาณเท่าหลังเล็บอยู่ในระหว่างใบไม้เก่าๆ ในระหว่างกอไม้หรือ
 ระหว่างเถาวัลย์ มันถูกปลายไม้ปลายเถาวัลย์หรือละอองฝุ่นเสียดสีขยายออกมีปริมาตรใหญ่ ขนาด
 เท่าแวนมะตูม ๔ เท่าขวกไขวในอากาศขาดการไป (เดินไม่ได้) ตกอยู่ในอำนาจของศัตรู เป็นเหยื่อของ
 กาและนกเค้า เป็นต้นฉันใด ความโกรธนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นคราวแรก ก็เป็นเพียงความขุ่น
 มัวแห่งจิตเท่านั้น ไม่ถูกข่มเสียในขณะนั้นก็ขยายให้ถึงการหนีนัวคิ้วขมวด...ให้ถึงคางสั้น ให้ถึงการ
 เปล่งวาจาหยาบ...ให้ถึงการมองไม่เห็นทิศ...ให้ถึงการยื้อกันมายื้อกันไป...ถึงการจับมือ ก้อนดินท่อนไม้
 และศาสตรา...ให้ถึงการประหารด้วยท่อนไม้ และศาสตรา...ให้ถึงการฆ่าผู้อื่นบ้าง ฆ่าตัวเองบ้าง
 สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่าความโกรธนี้ ฆ่าผู้อื่นแล้ว ฆ่าตนเพียงใด ความโกรธเพียงนี้ก็จะหนาแน่น
 ยิ่งขึ้นมีอุปมาว่า เมื่อเท้าทั้ง ๔ ของตัวอึ่ง ขวกไขวในอากาศ ก็เดินไม่ได้ ตัวอึ่งก็ตกอยู่ในอำนาจของ
 ศัตรู เป็นเหยื่อของสัตว์มีกาเป็นต้นฉันใด บุคคลผู้ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่
 สามารถจะกำหนดกัมมภูฐานให้ขยายไปได้ ตกอยู่ในอำนาจของศัตรู เป็นผู้อันปวงมารพึงทำได้ตาม
 ความปรารถนา^{๒๔๔}

คนมักโกรธย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณเศร้าหมอง หน้าตาดูน่าเกลียด ดังมีข้อความปรากฏว่า
 “หมูสัตว์อันความโกรธร้อยรัดจึงมีกลิ่นเน่าฟุ้งไป กลายเป็นสัตว์อับาย มีพรหมโลกอันปิดแล้ว”^{๒๔๕}

^{๒๔๒} อก.ทสก. (บาลี) ๒๔/๘๔/๑๒๕, อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๘๔/๑๘๕.

^{๒๔๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๐.

^{๒๔๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๔๓-๓๔๔.

^{๒๔๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๒๖.

“ผิวพรรณของคนมักโกรธเป็นผิวพรรณเศร้าหมอง หน้าตาดูน่าเกลียด ชื่อว่าเครื่องตกแต่งเช่นผ้าสำหรับปกปิดก็ไม่มี”^{๒๔๖}

โทษของโทษของความโกรธที่ปรากฏในจุฬามณีวงศ์สูตรซึ่งว่าด้วยการจำแนกกรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสตอบแก่สุกมานพโตเถยบุตรว่า บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม เป็นคนมักโกรธ มากด้วยความคับแค้น ถูกผู้อื่นว่าเล็กน้อยก็ขัดใจ โกรธ พยาบาท ปองร้าย ทำความโกรธความร้าย และความซึ่งเคียดให้ปรากฏ เขาตายไป จะเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อมสมาทานไว้อย่างนี้ ถ้ามาเป็นมนุษย์เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลังจะเป็นคนมีผิวพรรณทราม^{๒๔๗}

โทษของความโกรธยังปรากฏในมัลลิกาสูตร ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงโทษของความโกรธกะพระนางมัลลิกาไว้ว่า

มัลลิกา มาตุคามบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มักโกรธ มากไปด้วยความแค้นเคือง ถูกว่ากล่าวแม้เล็กน้อย ก็ขัดเคือง อุนเฉียว กระฟัดกระเฟียด แสดงความโกรธ ความขัดเคือง และความไม่พอใจให้ปรากฏ เป็นผู้ไม่ให้ทาน คือข้าว น้ำ ผ้า ยาน ระเบียบของหอม เป็นต้นแก่ สมณ-พราหมณ์ ทั้งเป็นผู้มีใจริษยาในลาภสักการะความนับถือการไหว้บูชาของผู้อื่น ถ้ามาตุคามนี้ตายจากอภัพแล้ว ย่อมกลับมาสู่ความเป็นมนุษย์ในชาติใดๆ ย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณทรามทั้งยากจนและต่ำศักดิ์^{๒๔๘}

เนื้อความจากพระสูตรนี้กล่าวได้ว่า พระนางมัลลิกาทราบว่าเป็นเหตุใด ทำไมบางคนจึงเกิดมามีผิวพรรณดี บางคนเกิดมาผิวพรรณทราม บางคนเกิดมาเป็นคนต่ำศักดิ์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ที่บางคนเกิดมามีผิวพรรณทรามเพราะในอดีตชาติเป็นคนมักโกรธ ส่วนคนที่เกิดมามีผิวพรรณดี เพราะไม่บริจาทาน และผู้ที่เกิดในตระกูลต่ำเพราะ มีใจริษยา

๒.๒.๖.๑ โทษของโทษให้ผลข้ามชาติ

คนมักโกรธ ชอบผูกอาฆาต ชอบลบหลู่ดูหมิ่น เห็นผิดเป็นชอบ มีมายา ซึ่งสภาวะอารมณ์ต่างๆ เหล่านี้ เริ่มตั้งแต่ ความไม่พอใจ ขุ่นเคือง ความโกรธ จนกระทั่งกลายเป็นความอาฆาต พยาบาทจองเวร เมื่อไม่สามารถคุมสติไว้ได้ ย่อมประทุษร้ายฝ่ายตรงข้ามได้ ดังกรณีตัวอย่างนางโรหิณี กล่าวคือในสมัยหนึ่ง พระอนุรุทธะได้ไปยังเมืองกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดญาติ บรรดาญาติๆ พอได้สดับข่าวต่างพากันมาเฝ้าทุกคนยกเว้นพระนางโรหิณีซึ่งเป็นน้องสาวของท่าน

พระอนุรุทธะถามว่า พระนางโรหิณีอยู่ที่ไหนทำไมจึงไม่มา บรรดาญาติๆ ตอบว่า เพราะพระนางละอายว่า เป็นโรคผิวหนัง ที่เกิดที่ศีรษะ จึงไม่มา

พระอนุรุทธะบอกว่า การที่อาตมามาในครั้งนี้ ก็เพื่อให้ญาติๆ ได้ร่วมกันบำเพ็ญกุศลด้วยการสร้างศาลาโรงฉันถวายแด่พระภิกษุที่มาจากทิศทั้ง ๔ ไม่นานนักบรรดาญาติๆ ได้สร้างศาลาโรงฉัน

^{๒๔๖} ที.ปา. อ. (ไทย) ๓/๒/๖๗.

^{๒๔๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๙๓/๒๖๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๙๓/๓๕๑-๓๕๒.

^{๒๔๘} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๗/๒๒๗, อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๗/๑๙๒-๑๙๕.

๒ ชั้นเสร็จถวายแด่พระสงฆ์ และพระอนุชระ ได้สั่งกะพระนางโรหิณีว่า ตั้งแต่พื้นด้านบนเสร็จแล้วเธอจงหวาดพื้นด้านล่างปูอาสนะไว้เสมอๆ ตั้งหมอน้ำดื่มไว้เสมอๆ

ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พระนางโรหิณีได้ทำตามคำสั่งของพระเถระเรื่อยมา ในที่สุดโรคผิวหนังของพระนางก็หายไปและได้นิมนต์พระสงฆ์มาเฝ้าพระพุทธเจ้าเป็นประจำ มาฉันภัตตาหารที่โรงฉัน แล้วถวายของควรเคี้ยวของควรฉันเป็นจำนวนมาก

พระพุทธองค์ทรงถามว่า ทานนี้เป็นของใคร พระอนุชระกราบทูลว่าเป็นของพระนางโรหิณีน้องของข้าพระองค์ เพราะความที่พระนางอายุโรคผิวหนังที่เกิดในสรีระจึงไม่กล้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้า ในที่สุดพระพุทธองค์จึงยกอดีตนิทานมาแล้ว

ในอดีตกาล พระอัครมเหสีพระเจ้าพาราณสี ผูกอาฆาตในหญิงนักฟ้อนของพระราชาองค์หนึ่ง ทรงดำริว่า เราทำทุกขให้แก่อนักฟ้อนคนนี้ แล้วสั่งให้เอาเตาร้างใหญ่มา รับสั่งให้เรียกหญิงนักฟ้อนมาเฝ้าแล้ว ให้ไปรยเตาร้างบนที่นอนผ้าห่มและผ้าปูที่นอนองราชโดยที่นางไม่ทันได้รู้ตัว ในที่สุดให้ไปรยลงแม้กระทั่งที่ตัวนาง เหมือนกับกระทำการเยาะเย้ยนาง

ทันใดนั้น ร่างของหญิงนักฟ้อนนั้นได้พองขึ้นเป็นตุ่มน้อยตุ่มใหญ่ นางคันแล้วก็เกาอยู่ตลอดเวลา ทุกขเวทนามก็เกิดแก่นาง และพระอัครมเหสีในกาลนั้นก็คือ พระนางโรหิณีในปัจจุบันนี้เอง^{๒๔๙}

๒.๒.๖.๒ โทสะทำให้บุคคลขาดสติและอยู่เป็นทุกข์

บุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำ ย่อมทำให้ขาดสติในการยับยั้งชั่งใจ เห็นผิดเป็นถูก เห็นถูกเป็นผิด เรียกว่ามิจฉาทิภูติ ดังกรณีตัวอย่างของนางสิริมาโกรธนางอุตตราโดยสรุปความได้ว่านางสิริมาโกรธนางอุตตราด้วยคิดว่า ความเชยชิดของเศรษฐีผู้เป็นสามีคงมีกับตัวนางเป็นแน่ และผูกอาฆาตต่อนางอุตตราว่า จักต้องทำทุกขให้เกิดขึ้นแก่นางให้ได้ จึงเดินลงจากปราสาทเข้าไปสู่โรงครัวใหญ่ เอาทัพพีตักเนยใสที่กำลังเดือดพล่านในที่ทอดขนมแล้วมุ่งหน้าไปหานางอุตตรา ฝายนางอุตตราเห็นนางสิริมากำลังเดินมา จึงแผ่เมตตาไปถึงนางว่า หญิงสหายของเราทำอุปการะแก่เรามาก จักวาลก็แคบเกินไป พรหมโลกก็ต่ำนัก ส่วนคุณของหญิงสหายนี้ใหญ่มาก ก็เราอาศัยนางนี้ จึงได้ถวายทานและฟังธรรมถ้าเรามีความโกรธเหื่อนางสิริมา เนยใสนี้จึงลวกเราเถิด ถ้าไม่มีอย่าลวกเลยเนยใสที่กำลังเดือดพล่านที่นางสิริมาตักรด ลงเบื่องบนางได้เป็นเหมือนน้ำเย็น พวกทาสของนางอุตตราเห็นเช่นนั้นต่างช่วยกันรุมทำร้ายนางสิริมา^{๒๕๐}

๒.๒.๖.๓ โทสะทำให้บุคคลเสื่อมจากลาภยศ

บุคคลที่ถูกความโกรธครอบงำย่อมเสื่อมจากลาภยศและและเป็นเหตุให้เกิดในอบาย ทุกคืนรึก ดังกรณีตัวอย่างของพระเวททัตต์ซึ่งออกผนวชพร้อมกับพระราชากุมารศากยะ ๖ พระองค์รวมทั้งอุปาสานายภูษามาลา หลังจากได้ผนวชแล้วทั้ง ๖ รูป ได้บรรลุผลต่างๆ กันดังนี้ พระภททิยะ ได้บรรลุวิชชา ๓ พระอนุชระได้บรรลุวิทยจักขุภายหลังได้ฟังปรีติสูตรแล้วก็ได้บรรลุอรหัตผลพระอานนท์ได้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พระกิมภิสสะและพระภคฺ ต่อมาภายหลังได้เจริญ

^{๒๔๙} พ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๒๔๘-๒๕๒.

^{๒๕๐} พ.ธ.อ. (ไทย) ๗/๒๖๖-๒๖๙.

วิปัสสนาแล้วก็ได้บรรลุพระอรหัต ส่วนพระเทวทัตได้บรรลุฤทธิ์ของปุถุชน ต่อมาไม่นานพระเทวทัตถูก
 ลากสักการะครอบงำ ไม่มีใครเอาใจใส่ตนเหมือนกับพระรูปอื่นที่บวชพร้อมกันในขณะนั้น ทำให้เกิด
 ความโกรธและน้อยใจว่า เราก็คือโอริสของกษัตริย์บวชพร้อมกับศากยะกุมาร ไม่มีใครสักคนที่ถามถึง
 เรา เราจะคบกับใคร เราจักใครๆ ให้เสื่อมใสแล้วยังลากสักการะให้เกิดแก่เรา เหมือนกับที่เกิดกับพระ
 รูปอื่นๆ ในที่สุดก็ได้ไปเกลี้ยกล่อมอชาตศัตรูกุมาร พระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร หวังจะให้ลาก
 สักการะเกิดแก่ตน พระเทวทัตมีความคิดที่จะเป็นใหญ่จะปกครองสงฆ์เสียเอง จึงได้ทูลขอ
 พระพุทธเจ้าเพื่อบริหารสงฆ์พระพุทธเจ้าทรงห้ามสิ่งที่พระเทวทัตทูลขอทุกอย่างและทรงประณาม
 พระเทวทัตว่า เหมือนคนที่กลืนกินน้ำลาย พระเทวทัตได้ฟังแล้วไม่พอใจ โกรธและผูกความอาฆาตใน
 พระศาสดา และด้วยความโกรธนี้เองทำให้พระเทวทัตได้ทำกรรมหนักอีกเช่น

๑. ยุยงให้พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระราชบิดาคือพระเจ้าพิมพิสาร
๒. สั่งให้นายขมังธนูปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า
๓. กลิ้งหินลงจากภูเขาคิณณภูมายะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า
๔. ปล่อยช้างนาฬาคีรีมุ่งทำร้ายพระพุทธเจ้าขณะเสด็จออกบิณฑบาต
๕. พยายามยุยงให้สงฆ์แตกกัน

พระเทวทัตพยายามทำทุกวิถีทาง เมื่อไม่สำเร็จตามที่มุ่งหวังก็เกิดความโกรธ ผูกความ
 อาฆาตในพระพุทธเจ้าและในพระสาวก จากกรรมที่ทำด้วยความโกรธนั้นจึงทำให้ตนต้องเสื่อมจาก
 ฤทธิ์ที่เป็นของปุถุชน เมื่อครั้งบำเพ็ญเพียรพร้อมกับสาวกอื่นๆ ในวาระสุดท้ายของชีวิตพระเทวทัตถูก
 แผ่นดินสูบ แม้จะถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งแล้วและขอขมาโทษ เมื่อสิ้นชีวิตต้องไปเกิดในอเวจีมหานรก
 หลายภพ^{๒๕๑}

สรุปความว่า โทสะ ความโกรธเป็นอกุศลมูล เป็นอารมณ์หรือความรู้สึกอันเกิดจากความ
 ขุ่นเคือง หรือขัดข้องใจ ในเมื่อประสบกับอารมณ์ วัตถุ บุคคล หรืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนามากะทบ
 เข้าแล้วเกิดความไม่พอใจ ซึ่งเป็นความรู้สึกที่อยู่ในภายในจิตใจ โดยจะแสดงออกด้วยการถกเถียงด่า
 ทอกัน หรือแม้กระทั่งการถูกต้องเนื้อตัวจนถึงกับทำร้ายกันก็ตาม ล้วนมีสาเหตุมาจากโทสะความโกรธ
 ทั้งสิ้น เมื่อไม่สามารถจะแสดงออกทางกายหรือวาจาได้ มักจะเป็นไปในลักษณะที่คิดประทุษร้ายและ
 พยายามทำให้ฝ่ายตรงข้ามย่อยยับพินาศไป เมื่อเกิดโทสะ ความโกรธขึ้นมาเมื่อใด ย่อมร้อนใจเมื่อนั้น
 ความโกรธไม่เคยทำให้ใครเป็นสุข มีแต่จะทำให้ทุกข์ ยิ่งโกรธง่ายโกรธแรง ก็ยิ่งเป็นทุกข์มาก กิเลสตัว
 โทสะ ความโกรธนี้ไม่ว่า จะโกรธมากโกรธน้อยตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นอกุศลมูล คือ
 รากเหง้าของความชั่วทั้งปวง สำหรับปุถุชนควรมีสติตามให้ทันความโกรธที่เกิดขึ้นในจิตใจ เพื่อมิให้
 ลุอำนาจของความโกรธ ซึ่งจะเป็นการประทุษร้ายตัวเองก่อน และผู้อื่นในภายหลัง ความโกรธโดย
 ส่วนมากมักจะมี ๒ อย่างคือ ความโกรธที่เกิดขึ้นกับตัวเอง และเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น

๒.๒.๗ อธิบายวิธีบรรเทาโทสะตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

คำสอนทางพระพุทธศาสนาสอนว่า โทสะความโกรธเป็นสิ่งที่ต้องละและบรรเทาไม่ว่าจะ
 เป็นนักบวชหรือคฤหัสถ์ เพราะว่าโทสะความโกรธนี้ มีโทษทั้งต่อตนเองและต่อสังคม ฉะนั้นจึงต้องใช้

^{๒๕๑} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๘๕-๑๙๐.

อุบายวิธีบรรเทาหรือควบคุมโทษความโกรธ ตามพุทธวิธีพอสรุปได้ดังนี้คือ นึกถึงพระพุทโธวาท นึกถึงพุทธจริยา การพิจารณาถึงกรรม ความสัมพันธ์กันในสังสารวัฏ ความเป็นญาติ ความเป็นมิตรกัน การพร่ำสอนตนเอง การเจริญเมตตา การแยกธาตุ การให้อภัยทานและ การฝึกจิตให้สงบจนเกิดปัญญา ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนออุบายวิธีบรรเทาโทษความโกรธเป็นลำดับไป

๒.๒.๗.๑ อุบายวิธีบรรเทาโทษตามนัยแห่งพระไตรปิฎก

อุบายวิธีบรรเทาหรือระงับความโกรธด้วยการระลึกถึงศีลวัตรที่พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญมาแล้ว สามารถนำมาเป็นตัวอย่างได้ดังที่มีข้อความปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกายจริยาปิฎก หัตถินาควรรค จูฬโพธิจริยาความว่า

พระราชาทรงกำหนดในนางพราหมณี ซึ่งเป็นภรรยาเก่าของพระโพธิสัตว์ต้องการนางมาเป็นสมบัติของตน จึงรับสั่งให้พวกราชบุรุษจับทรงบีบคั้นด้วยกำลัง สั่งให้นำเข้าไปภายในนคร เมื่อภรรยาเก่าของเราซึ่งเกิดร่วมกัน มีศาสนาเดียวกัน ถูกฉุดคร่าไปความโกรธเกิดขึ้นแก่เรา การระลึกถึงศีลวัตรได้พร้อมกับความโกรธที่เกิดขึ้น เราชมความโกรธได้ ณ ที่นั้นเอง ไม่ให้มันเจริญขึ้นไปอีก ถ้าใครๆ พึงเอาหอกอันคมกริบแทงนางพราหมณีนั้น เราก็ก็นำทำลายศีลของเราเลย เพราะเหตุแห่งพระโพธิญาณเท่านั้น ^{๒๕๒}

เมื่อบุคคลใช้อุบายวิธีระงับบรรเทาความโกรธ โดยทำใจให้หนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ทำใจให้ว่างเหมือนอากาศ ทำใจให้เย็นเหมือนแม่น้ำคงคา ทำใจให้อ่อนโยนเหมือนกระสอบหนังแมวนี้ ย่อมจะบรรเทาความโกรธให้ลดน้อยลงได้ จะประกอบไปด้วยเมตตาจิต ดังมีข้อความที่ปรากฏในกกุฏปมสูตรดังนี้ว่า

การทำใจให้หนักแน่นเหมือนแผ่นดิน เปรียบเหมือนบุรุษถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้วพูดอย่างนี้ว่า “เราจักทำแผ่นดินใหญ่นี้ให้เป็นแผ่นดิน เขาขุดลงตรงที่นั่นๆ โขยเศษดินทิ้งลงไป ในที่นั่นๆ บ้วนน้ำลายลงในที่นั่นๆ ถ่ายปัสสาวะรดลงในที่นั่นๆ แล้วพูดส่ำทักว่า เจ้าอย่าเป็นแผ่นดิน เจ้าอย่าเป็นแผ่นดิน ทำใจให้ว่างเหมือนอากาศ เปรียบเหมือนบุรุษ ถือเอาครั่งก็ตาม สีเหลืองสีเขียว หรือสีเหลืองแก่ก็ตามมาแล้ว กล่าวอย่างนี้ว่า เราจักเขียนรูปต่างๆ ในอากาศนี้ กระทำให้เป็นรูป ให้ปรากฏทำใจให้เย็นเหมือนแม่น้ำคงคา เปรียบเหมือนบุรุษ ถือเอาคบหญ้าที่จุดไฟมาแล้ว กล่าวอย่างนี้ว่า เราจักทำแม่น้ำคงคาให้ร้อนจัด ให้เดือดเป็นควันพลุ้ง ด้วยคบหญ้าที่จุดไฟแล้วทำใจให้อ่อนโยนเหมือนกระสอบหนังแมว เปรียบเหมือนกระสอบหนังแมวที่นายช่างหนังฟอกดีเรียบร้อยแล้ว อ่อนนุ่มดังปุยนุ่นและสำลี เป็นกระสอบที่ดีได้ไม่ดั่งก้อง ถ้ามีบุรุษถือเอาไม้หรือกระบือมา พูดขึ้นอย่างนี้ว่า เราจักทำกระสอบหนังแมว ที่เขาฟอกไว้ดีเรียบร้อยแล้ว อ่อนนุ่มดังปุยนุ่นและสำลี ที่ดีได้ไม่ดั่งก้องนี้ ให้เป็นของมีเสียงดั่งก้อง ด้วยไม้หรือกระบือ ^{๒๕๓}

^{๒๕๒} พ.อุ. (บาลี) ๓๓/๓๒-๓๕/๖๐๓-๖๐๔, พ.อุ. (ไทย) ๓๓/๓๒-๓๕/๗๕๐.

^{๒๕๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๒๘-๒๓๑/๑๙๒-๑๙๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒๘-๒๓๑/๒๔๐-๒๔๒.

๒.๒.๗.๑.๑ การระลึกถึงพระพุทโธวาทในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโทสะ

แม้พยายามแล้วยังไม่หายโกรธคือยังบรรเทาหรือระงับความโกรธไม่ได้ก็ให้ระลึกถึงพระพุทโธวาทคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ ทรงสอนให้ละความโกรธ ที่แสดงการเปรียบด้วยเลื่อย ดังมีข้อความปรากฏในกถาปุจฉาวิสัชนาว่า

ภิกษุทั้งหลาย หากจะมีพวกโจรผู้มีความประพฤติต่ำช้า เอาเลื่อยที่มีที่จับ ทั้งสองข้าง เลื่อยอวัยวะใหญ่ของพวกเธอ แม้ในเหตุนี้ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดมีใจคิดร้ายต่อโจรเหล่านั้น ภิกษุหรือภิกษุณีรูปนั้น ไม่เชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่อด กลั้นไม่ได้นั้น ภิกษุทั้งหลาย แม้ในข้อนี้ เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรปรวน เราจักไม่เปล่งวาจาที่ลามก เราจักอนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์ เราจักมีเมตตา จิตไม่มีโทสะในภายใน เราจักแผ่เมตตาจิตไปถึงบุคคลนั้น และเราจักแผ่เมตตาอันไพศาลใหญ่ยิ่ง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปตลอดโลกทุกทิศทุกทาง ซึ่งเป็นอารมณ์ของจิตนั้น^{๒๕๔}

จะเห็นได้ว่าเมื่อบุคคลระลึกถึงพระโอวาทที่ทรงแสดงการเปรียบด้วยเลื่อยนี้เนื่องด้วยเหตุนี้ จะไม่มองเห็นทางแห่งถ้อยคำที่มีโทษน้อย หรือโทษมากของผู้เป็นปฏิปักษ์ แผ่เมตตาจิตไปถึงบุคคลนั้น ย่อมบรรเทาความโกรธเสียได้

ถ้ายังไม่หายโกรธอีกให้ระลึกถึงพุทพจนต่อไปนี้

ผู้ใดยอมโกรธตอบผู้ที่โกรธแล้ว ผู้นั้นเลวเสียกว่าผู้ที่โกรธที่แรกเสียอีก เพราะเหตุที่โกรธตอบเขา ผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้ที่โกรธตัวแล้วย่อมชนะสงครามที่ชนะได้โดยยาก ผู้ที่รู้ว่าคนอื่นโกรธตอบแล้ว ย่อมประพฤติเป็นประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายตนฝ่ายผู้อื่น เป็นผู้มีย่อมระงับความโกรธได้^{๒๕๕}

บุคคลไม่ควรโกรธตอบผู้ที่ตนควรละความโกรธด้วยความไม่โกรธดังมีข้อความที่ปรากฏว่า บุคคลพึงละความโกรธแค้นได้เพราะอาศัยความไม่โกรธแค้น คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เห็นประจักษ์ชัดว่า เราเป็นผู้มีความโกรธแค้น แม้นตนเองก็ยังติเตียนตนได้เพราะความโกรธแค้นเป็นปัจจัย ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วพึงติเตียนได้ หลังจากตายแล้วทุกคติเป็นอันหวังได้^{๒๕๖}

บุคคลฆ่าความโกรธแล้วย่อมนอนเป็นสุข ดังมีข้อความปรากฏว่า “บุคคลฆ่าความโกรธได้จึงอยู่เป็นสุข ฆ่าความโกรธได้จึงไม่เศร้าโศก พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญการฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน”^{๒๕๗}

ถ้ายังไม่หายโกรธอีกให้ระลึกถึงพุทพจนต่อไปนี้
อุบายวิธีบรรเทาความโกรธด้วยการไม่ใส่ใจพฤติกรรมของผู้อื่น

^{๒๕๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๑/๑๙๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๑/๒๔๔.

^{๒๕๕} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๘๘/๑๙๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๗.

^{๒๕๖} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๙/๒๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙/๔๑.

^{๒๕๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๑/๔๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๑/๗๙.

สำหรับการบรรเทาความโกรธนั้นอีกวิธีหนึ่งที่สามารถจะลดความโกรธลงได้ด้วยการไม่ใส่ใจถึงพฤติกรรมของผู้อื่นที่ไม่น่าปรารถนา ทั้งไม่ผูกแหวและอาฆาตต่อใครๆ ดังมีข้อความปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ทุติยาอาฆาตวินยสูตร ว่าด้วยอุบายกำจัดความอาฆาต ๕ ประการได้แก่

๑) ภิกษุพึงกำจัดความอาฆาตในบุคคลผู้มีความประพฤติดังกายไม่บริสุทธิ์ แต่เป็นผู้มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ คือเป็นผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ แต่เป็นผู้มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ ภิกษุไม่ควรใส่ใจส่วนที่ไม่บริสุทธิ์ เวลานั้นใส่ใจเฉพาะส่วนวาจาที่บริสุทธิ์เท่านั้น เปรียบเหมือน ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเห็นผ้าเก่าที่ถนนเหยียบให้มันด้วยเท้าซ้าย เขี่ยออกดูด้วยเท้าขวา ส่วนใดเป็นสาระก็เลือกถือเอาส่วนนั้นแล้วพลิกไป

๒) ภิกษุพึงกำจัดความอาฆาตในบุคคลผู้มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์แต่เป็นผู้มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ คือ มีความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ แต่เป็นผู้มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ ความประพฤติทางวาจาไม่บริสุทธิ์ของเขา ส่วนใดมีอยู่ภิกษุไม่พึงใส่ใจ ใส่ใจเฉพาะส่วนกายที่บริสุทธิ์เท่านั้น เปรียบเหมือน สระน้ำที่ถูกสาหร่ายและแพนคลุมไว้ บุรุษผู้เดินทางร้อนอบอ้าวเหนื่อยอ่อนกระหายน้ำ เขาลงสู่สระน้ำนั้น แหวกสาหร่ายและแพนด้วยมือทั้งสองแล้ว กอบน้ำขึ้นดื่มแล้วพึงไป

๓) ภิกษุพึงกำจัดความอาฆาตในบุคคลผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาก็ไม่บริสุทธิ์ คือไม่ต้องใส่ใจทั้งกายวาจาที่ไม่บริสุทธิ์ แต่ยอมได้ทางสงบใจ ได้ความเลื่อมใสโดยกาลอันสมควรภิกษุพึงระงับความอาฆาตในบุคคลนั้นเสีย เปรียบเหมือน น้ำเล็กน้อยมีอยู่ในรอยโค บุรุษผู้เดินทางร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อนกระหายน้ำ เขาพึงเกิดความคิดอย่างนี้ว่า น้ำเล็กน้อยมีอยู่ในรอยโคนี้ ถ้าเราจักกอบขึ้นดื่มหรือใช้ภาชนะตักขึ้นดื่มไซ้เราก็จักทำน้ำนั้นให้เหวบ้าง ให้ชุ่มบ้าง ให้ไม่เป็นที่ควรดื่มบ้าง ถ้ากระไรเราพึงคุกเข่าก้มลงดื่มอย่างโคดื่มแล้วพลิกไปเถิด เขาคุกเข่าก้มลงดื่มน้ำอย่างโคดื่มน้ำแล้วไป

๔) ภิกษุพึงกำจัดความอาฆาตในบุคคลผู้มีความประพฤติทางกายไม่บริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาก็ไม่บริสุทธิ์ และได้ช่องแห่งใจไม่ได้ความเลื่อมใสแห่งใจตามกาลอันสมควร คือไม่ต้องใส่ใจ ถึงความชั่วของเขาทั้งสองประการ เปรียบเหมือน บุรุษผู้อาพาธ มีทุกข์เป็นไข้หนักเดินทางไกล แม้ข้างหน้าเขาก็มีบ้านอยู่ไกล แม้ข้างหลังเขาก็มีบ้านอยู่ไกล เขาไม่พึงได้อาหารที่สบาย (ถูกโรค) เกสขที่สบาย ผู้พยาบาลที่สมควร และผู้นำทางไปสู่บ้าน บุรุษบางคนผู้เดินทางไกลพึงเห็นเขา บุรุษนั้นพึงเข้าไปตั้งความการุณ ความเอ็นดู ความอนุเคราะห์ในเขาว่า โอคนๆ นี้พึงได้อาหารที่สบาย เกสขที่สบาย ผู้พยาบาลที่สมควร และผู้นำทางไปสู่บ้าน เพราะเหตุว่าคนๆ นี้อย่างถึงความพินาศฉิบหาย ณ ที่นี้เลยฉันใด ภิกษุพึงเข้าไปตั้งความการุณ ความเอ็นดู ความอนุเคราะห์ ในบุคคลแม้เห็นปานนี้ว่า โอท่านผู้นี้พึงละกายทุจริตแล้ว อบรมกายสุจริต พึงละวจีทุจริตแล้ว อบรมวจีสุจริต พึงละมโนทุจริตแล้ว อบรมมโนสุจริต ท่านผู้นี้เมื่อตายไปแล้ว อย่าเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ฉะนั้น

๕) ภิกษุพึงกำจัดความอาฆาต ในบุคคลผู้มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ ย่อมได้ทางสงบใจ และยอมได้ความเลื่อมใสโดยกาลอันสมควร คือบุคคลใดผู้มีความประพฤติทางกายบริสุทธิ์ มีความประพฤติทางวาจาบริสุทธิ์ ภิกษุพึงระงับความอาฆาต

ในบุคคลนั้น เหมือนอย่างว่า สระน้ำที่มีน้ำใส มีน้ำอ้อยดี มีน้ำเย็น มีน้ำข้าว มีทำนน้ำราบเรียบ น้ำรินรมย์ดาระดาตไปด้วยต้นไม้อันต่าง ๆ บุคคลผู้เดินทางร้อนอบอ้าว เหนื่อยอ่อน กระจาย น้ำ เขาพึงลงสู่สระน้ำนั้น อาบข้างดื่มบ้าง แล้วขึ้นมานั่งบ้าง นอนบ้าง ที่ร่มไม้ใกล้สระน้ำนั้น^{๒๕๘}

เมื่อได้เตือนตนเองให้ระลึกถึงพระพุทโธวาทที่ทรงสอนไว้เพื่อให้ละความโกรธ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น แล้วเตือนตนอีกว่า บัดนี้ท่านยังโกรธอยู่อย่างนี้ไม่ชื่อว่าทำตามคำสอนของพระศาสดา ตัวท่านผู้โกรธตอบอยู่อย่างนี้ ยังไม่ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้โดยยาก สร้างความทุกข์ให้เกิดกับตัวเอง เมื่อได้เตือนตนให้ระลึกถึงพระพุทโธวาทนี้บ่อย ๆ อกุศลมูลคือ โทสะ ความโกรธ ก็จะบรรเทาและระงับไปได้ในที่สุด แต่สำหรับผู้ทีละโทสะ ความโกรธได้เด็ดขาดก็จะเป็นพระอนาคามีบุคคล ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏในโกธสูตรว่าด้วยความโกรธ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายละธรรมอย่างหนึ่งได้ เราขอรับรองความเป็นอนาคามีของเธอทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งคือ โกรธความโกรธ”^{๒๕๙}

เมื่อระลึกถึงพระพุทโธวาทแล้วดังกล่าวแล้ว ความโกรธบรรเทาหรือระงับได้เป็นการดี แต่ถ้ายังไม่หายโกรธ ยังอาฆาตแค้นเคืองอยู่ ก็ให้นึกถึงความดีของผู้นั้นเท่าที่มีอยู่หรือเคยได้ยินจากผู้อื่น หรือเคยได้รับจากผู้นั้น ปกติว่า ปุถุชนทั้งหลายย่อมมีความประพฤติดีบ้างไม่ดีบ้าง ปะปนกันไป บางคนมีส่วนดีมาก มีส่วนเสียน้อย บางคน มีส่วนเสียมากมีส่วนดีน้อย การที่ปุถุชน จะมีแต่ส่วนเสีย หรือส่วนชั่วโดยประการทั้งปวง หรือจะมีแต่ส่วนดีโดยประการทั้งปวงแทบจะไม่มีเลย ดังนั้น จึงควรแผ่เมตตาให้แก่บุคคลที่เป็นศัตรูกัน หรือในบุคคลที่เราไม่ชอบ และนึกถึงความดีของเขาที่มีอยู่ไม่มากนักน้อย และพร้อมที่จะให้อภัยทานต่อผู้นั้นด้วย

๒.๒.๗.๑.๒ อภัยทานในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโทสะ

พระไตรปิฎกมีข้อความปรากฏว่า อภัยทาน เป็น มหาทาน หรือการให้ ทานที่ยิ่งใหญ่ และผลที่ได้รับเป็นห้วงบุญห้วงกุศล นำสุขมาให้ ให้อารมณ์อันเลิศมีสุขเป็นผล เป็นไปเพื่อสวรรค์ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข^{๒๖๐}

อภัยทาน เป็นทานอันยิ่งใหญ่ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในอภิสังกาสสูตร ๔ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ทาน ๕ ประการ นี้ เป็นมหาทาน ที่รู้กันว่าล้าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็น อริยวงศ์ เป็นของเก่า ในอดีตไม่ถูกลบล้างแล้ว ไม่เคยถูกลบล้างในปัจจุบันไม่ถูกลบล้าง ในอนาคตก็จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้คัดค้านทาน ๕ ประการ คือ

๑ . อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ อริยสาวกผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์แล้ว ชื่อว่าให้ความไม่มีภัย ให้ความไม่มีเวร ให้ความไม่เบียดเบียนแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ความไม่มีเวร ความไม่เบียดเบียน อันไม่มีประมาณ นี่เป็นทานประการที่ ๑ เป็นมหาทานที่รู้กันว่าล้าเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็น

^{๒๕๘} อก.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๖๒/๑๗๖-๑๗๙, อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๖๒/๒๖๖-๒๖๙.

^{๒๕๙} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๔/๒๓๕, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔/๓๔๘.

^{๒๖๐} อก.อญจก. (บาลี) ๒๓/๓๙/๒๐๑, อก.อญจก. (ไทย) ๒๓/๓๙/๓๐๐.

อริยวงศ์ เป็นของเก่า นี่เป็นห้วงบุญห้วงกุศล ประการที่ ๔ นำสุขมาให้ เป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดี มีสุขเป็นผล ให้เกิดในสวรรค์ เป็นไปเพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ

๒ . อริยสาวกเป็นผู้ละเว้นขาดจากการลักทรัพย์ ฯลฯ

๓ . อริยสาวกเป็นผู้ละเว้นขาดจากการประพฤติดินในกาม ฯลฯ

๔ . อริยสาวกเป็นผู้ละเว้นขาดจากการพูดเท็จ ฯลฯ

๕ . อริยสาวกเป็นผู้ละเว้นขาดจากการเสพของมีนเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท อริยสาวกผู้เว้นขาดจากการเสพของมีนเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทแล้ว ชื่อว่าให้ความไม่มีภัย ไม่มีเวรให้ความไม่เบียดเบียนแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งความไม่มีภัย ความไม่มีเวร ความไม่เบียดเบียน อันไม่มีประมาณ นี่เป็นทานประการที่ ๑ เป็นมหาทานที่รู้กันว่าล้ำเลิศ รู้กันมานาน รู้กันว่าเป็นอริยวงศ์ เป็นของเก่า ในอดีตไม่ถูกลบล้างแล้ว ไม่เคยถูกลบล้าง ในปัจจุบันไม่ถูกลบล้าง ในอนาคตก็จักไม่ถูกลบล้าง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้ค้ำค่านิกายทั้งหลาย ห้วงบุญห้วงกุศล ๘ ประการนี้ นำสุขมาให้ เป็นไปเพื่อให้ได้อารมณ์ดี มีสุขเป็นผล ให้เกิดในสวรรค์ เป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ^{๒๖๑}

จะเห็นได้ว่า อภัยทานที่กล่าวถึงในพระไตรปิฎกนั้น เป็นการให้ที่ยิ่งใหญ่อันเป็นมหาทาน ซึ่งจะมีความหมายที่แตกต่างไปจากความหมายเพียงแค่ว่าการให้อภัย ที่เราเข้าใจกันทั่วไปว่า เป็นเฉพาะการยกโทษให้ ไม่โกรธเคืองกันเมื่อเวลาเกิดเรื่องทะเลาะกันเท่านั้น ยังหมายถึงการมีเมตตาจิตด้วย

๒.๒.๗.๑.๓ ขันติในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโทสะ

ในขันติทุกะ แสดงความหมายของขันติไว้ว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต”^{๒๖๒}

ในพระอภิธรรมปิฎกแสดง ลักษณะของขันติ คือ “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต”^{๒๖๓} เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งความอดทนที่สมบูรณ์ ขันติจะมีองค์ธรรมเข้ามาประกอบได้แก่ อโทสะเจตสิก ที่มีลักษณะอย่างนี้คือ “ความไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่เบียดเบียน มีความไม่ดุร้าย ไม่พิโรธ เป็นเครื่องหมาย ซึ่งจะทำให้เกิดความอดทน แต่เมื่อก้าวโดยสภาวะธรรมของขันติแล้วได้แก่ มหากุศลจิต ๘”^{๒๖๔} จะเห็นได้ว่าการอธิบายแยกแยะลักษณะของพุทธจริยธรรมเรื่องขันติโดยละเอียดดังที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกแสดงนัยยะของขันติว่า ขันติธรรมมีองค์ประกอบของอโทสะ เป็นความคิดที่ถูกต้องปราศจากความไม่คิดประทุษร้าย ไม่พยาบาท ไม่เบียดเบียน

^{๒๖๑} ๐.อ.อ.จก. (บาลี) ๒๓/๓๙/๒๐๒, ๐.อ.อ.จก. (ไทย) ๒๓/๓๙/๓๐๐-๓๐๑.

^{๒๖๒} ๐.อ.ส. (บาลี) ๓๔/๑๓๔๘/๓๐๒, ๐.อ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^{๒๖๓} ๐.อ.ส. (บาลี) ๓๔/๑๓๔๘/๓๐๒, ๐.อ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^{๒๖๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๙๒-๒๙๘/๒๗๒-๒๗๖.

ในเรื่องของบุคคลผู้มีขันติธรรมมีตัวอย่างกรณีศึกษาของขันติว่าที่ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อว่า กุณฑลออกบวชเป็นดาบสใช้ขันติ ความอดทนต่อการล่องเินทางกายอย่างสาหัส จากพระเจ้ากลาปผู้เขี้ยนตี และตัดมือตัดเท้า ตัดใบหู ตัดจมูก เอาพระบาทกระที่ปลงตรงกลางอกของดาบส ขันติว่าที่ดาบสแม้จะได้รับความเจ็บปวดทุกข์ทรมานเพียงใดแต่จิตใจยังเต็มเปี่ยมด้วยเมตตาธรรม ดังที่ท่านกล่าวกับเสนapatiผู้ทำการรักษาพยาบาลว่า “พระราชพระองค์ได้รับสั่งให้ตัดมือ เท้า ใบหู และจมูกของข้าพเจ้าแล้ว ขอให้พระราชพระองค์นั้น จงมีพระชนมายุยืนนาน บัณฑิตทั้งหลายเช่นอาตมา ไมโกรธเคืองเลย”^{๒๖๕}

ยังมีกรณีศึกษาที่ปรากฏในคัมภีร์มัจฉนิกายที่บันทึกขึ้นเดียวกัน ความย่อว่า พระเจ้าอชาตศัตรูยิ่ตราขสมบัติของพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระราชบิดา มีรับสั่งให้ทหารจงจำกักขังบริเวณพระราชบิดาเอาไว้ในเรือนอันร้อนรุ่ม ด้วยมีพระราชประสงค์ว่า จะให้พระราชบิดาสิ้นพระชนม์ในที่นั้น เมื่อทราบข่าวพระราชบิดาทรงพระเกษมสำราญดีอยู่ จึงรับสั่งให้ช่างกลบ (ช่างตัดผม) ใช้มีดโกนผ่านพระบาทของพระเจ้าพิมพิสาร ทาด้วยน้ำมันผสมเกลือ เสร็จแล้วรมด้วยถ่านไม้ตะเคียน ขณะที่ช่างกลบกำลังทำหน้าที่สนองมโนรถของพระเจ้าอชาตศัตรูอยู่นั้น พระเจ้าพิมพิสารไม่ทรงแสดงอาการแค้นเคืองหรือผูกอาฆาตต่อผู้ใดเลย พระองค์ตรัสว่า “จงทำตามหน้าที่ของพวกท่านเถิด ” แล้วอนุสรณ์ถึงพระรัตนตรัยด้วยความเชื่อมั่นไม่หวั่นไหว^{๒๖๖}

จากกรณีตัวอย่างที่ได้กล่าวมานี้ เป็นเรื่องขันติทางกาย ทำให้ทราบบทสรุปสำคัญประการหนึ่งของขันติที่มีความสัมพันธ์กับอภัยทานว่า ในบทบาทความอดทนทางกายที่มีความสัมพันธ์เชิงลึกควบคู่กันไปกับความโกรธ เช่น เมื่อความโกรธเกิดขึ้นครั้งใด ความอดทนก็แสดงบทบาทโดดเด่นทันทีด้วยการควบคุมจิตใจไม่ให้เกิดความโกรธออกมาให้เห็นทางกาย กล่าวได้ว่า ขันติ เป็นปฏิกิริยาโดยตรงกับอารมณ์ความขุ่นเคืองหรือความอาฆาตทั้งหลาย ไม่เพียงแต่เท่านั้น ขันติ ยังแสดงบทบาทความอดทนทางวาจาได้ดีไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าความอดทนทางกายอีกด้วย

ในเรื่องขันติทางวาจา มีปรากฏในคัมภีร์ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค มีข้อความปรากฏว่า อัมพัฏฐมาณพ พุดจาถากถางสบประมาทดูหมิ่นชาติตระกูลของพระพุทธเจ้าอย่างรุนแรงถึง ๓ ครั้ง ต่อพระพุทธองค์ของพระองค์ว่า “ท่านพระโคตม คนชาติศากยะดูร้าย หยาบช้า วู่วาม พุดพลาမ်เป็นคนรับใช้ ไม่ยอมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมพวกพราหมณ์ การทำอย่างนี้เป็นสิ่งไม่สมควรเลย ทั้งถูกเหยียดหยามพาดพิงถึงชาติตระกูลศากยวงศ์หลายครั้ง

พระพุทธเจ้ายังทรงรักษาดุลยภาพเอาไว้ได้ด้วยขันติธรรม กลับอธิบายความเป็นมาแห่งโคตรตระกูลของพระองค์ได้อย่างสง่างาม ชัดเจนทุกประเด็น นอกจากนั้นยังย้อนถามถึงโคตรตระกูลของอัมพัฏฐมาณพจนเขาอึดอัดนิ่งอึ้ง ตอบไม่ได้ แต่พระองค์ก็ทรงชี้แจงความเป็นมาแห่งต้นตระกูลกัณหาณะของอัมพัฏฐมาณพว่า มาจากหญิงรับใช้ของพระเจ้าโอกกากราชคนหนึ่งชื่อว่า ทิสสา จนขายอมรับโดยคุณิ^{๒๖๗}

^{๒๖๕} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๕๐/๑๐๒-๑๐๓, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๐/๑๖๗.ดูรายละเอียดในมงคล. (ไทย) ๔/๔๐๕/๑๗๖.

^{๒๖๖} มงคล. (ไทย) ๑/๔๔/๕๕-๕๘.

^{๒๖๗} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๖๓-๒๖๖/๙๐-๙๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๖๓-๒๖๖/๙๐-๙๒.

อีกตัวอย่างหนึ่งของพระพุทธรองค์ที่แสดงถึงการสอดคล้องกันระหว่างความอดทนอันเป็นเหตุปัจจัยแห่งความเสถียร สงบ และงดงาม ในการไม่ยอมรับคำด่าโดยสิ้นเชิง ดังมีข้อความปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ความย่อว่า มีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อว่าอีกโกสภารทวาชะ มีอธยายไปทางด่าว่าคนอื่น โกรธพระพุทธรองค์มากที่ทำให้กายของตัวเองอ่อนแอลง ได้ด่าบริภาษพระองค์ด้วยวาจาที่หยาบคายอย่างรุนแรง เมื่อพราหมณ์ด่าเสร็จแล้ว พระองค์ถามว่า ท่านด่าเราผู้ไม่ด่าอยู่ โกรธต่อเราผู้ไม่โกรธอยู่ ทะเลาะกับเราผู้ไม่ทะเลาะอยู่ เราไม่รับคำด่าของท่าน ดังนั้นคำด่าเหล่านั้นจึงเป็นของท่านผู้เดียว เราไม่สนองความโกรธของท่าน เหมือนกับการไม่รับอาหารของแขกผู้มาเยือน^{๒๖๘}

หลักการข้อนี้กล่าวไว้ชัดในคำสอนของพระองค์ที่ว่าบุคคลไม่โกรธตอบบุคคลผู้โกรธ แล้วชื่อย่อมชนะสงครามอันบุคคลชนะได้ยากผู้ใดรู้ว่าผู้อื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติสงบเสียได้ผู้นั้นย่อมชื่อย่อมประพฤติประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย คือแก่ตนและแก่บุคคลอื่น เมื่อผู้นั้นรักษาประโยชน์อยู่ทั้งสองฝ่าย คือของตนและของบุคคลอื่นชนทั้งหลายผู้ไม่ฉลาดในธรรมย่อมสำคัญบุคคลนั้นว่าเป็นคนเขลา

อีกตัวอย่างหนึ่งที่ขันติความอดทนทางวาจา เรื่องมีอยู่ว่าพระพุทธรเจ้าถูกชาวเมืองโกสัมพีด่าว่าหยาบคายอย่างรุนแรงด้วยอีกโกสวัตถุ ๑๐ อย่าง จนพระอานนที่ผู้เป็นปัจฉาสมณะมีอาจหักห้ามใจอดทนต่อคำด่าทอเหล่านั้นได้ ท่านจึงชักชวนพระพุทธรองค์เสด็จลี้หนีไปจากเมืองโกสัมพีด้วยเหตุผลว่า ชาวเมืองเหล่านั้นด่าเรา พวกเราจะหนีจากเมืองโกสัมพีไปสู่เมืองอื่น พระพุทธรเจ้าตั้งปัญหาขึ้นมาแล้วย้อนถามพระอานนทว่า ถ้าชาวเมือง(ที่เราจะไปอยู่นั้น) ด่าเร่อีก พวกเราจะไปอยู่ที่ไหน พระอานนทกราบทูลอีกว่า ถ้าพวกเขาด่าอีกเราก็กะหนีจากเมืองนั้นไปยังเมืองอื่นๆ หนีไปเรื่อยๆ^{๒๖๙}

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วลักษณะของบุคคลผู้ข่มความโกรธ ที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ดังนี้ว่า “ผู้ใดอดกลั้นความโกรธที่เกิดขึ้นไว้ได้ เหมือนนายสารถิหฤตฤทที่กำลังเล่นอยู่ได้ เราเรียกผู้นั้นว่านายสารถิ คนนอกจากนี้เป็นเพียงผู้ถือเชือกเท่านั้น”^{๒๗๐}

ดังนั้น หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาจึงสอนว่า ทุกครั้งที่ความโกรธปรากฏขึ้นจะมีธรรมะที่เป็นปฏิปักษ์เกิดขึ้นตามมาเสมอ นั่นก็คือ ขันติธรรม เพื่อคอยยับยั้ง หรือทำลายความโกรธให้หมดสิ้นไป ดังข้อความว่า “พึงตัดความโกรธนั้นด้วยความข่มใจ (โกธ ทัเมณ สมุจฉินเท)”^{๒๗๑} หรือข้อความที่ขันติวาทีดาบสอธิบายวิธีใช้ความอดทนเป็นเกราะป้องกันความโกรธไม่ให้ทะยานขึ้นมาว่า “ขันติธรรมคือความไม่โกรธ ในเมื่อถูกผู้อื่นด่า ประหัตประหาร หรือถูกเหยียดหยามอยู่” จากทัศนะอันนี้จึงเป็นการเน้นย้ำถึงความสัมพันธ์ระหว่างความอดทนกับความไม่โกรธได้ชัดเจนที่สุด

^{๒๖๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๑๙๔-๑๙๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๘/๒๖๕-๒๖๗.

^{๒๖๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๐-๓๒๑/๗๒, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๒๐-๓๒๑/๑๓๓. ตูรายละเอียดในมหากรรมราชวิทยาลัย, ธรรมปัทมฎกตาแปล ภาค ๒, หน้า๗๑-๗๒.

^{๒๗๐} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๒๒/๕๖, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๒/๑๐๒.

^{๒๗๑} อก.นวก.อ. (ไทย) ๔/๒๑๐.

ขันติ ความอดทนเป็นเหตุปัจจัยอันก่อให้เกิดเมตตาไม่พยาบาทเบียดเบียนซึ่งเชื่อมโยง ต่อจากความอดทนกับความไม่โกรธ เมื่อขันติธรรมเป็นคุณธรรมสำคัญที่ใช้กำจัดความโกรธโดยเฉพาะ ขันติธรรมอันบุคคลเจริญดีแล้ว บำเพ็ญแล้ว จึงปรากฏผลออกมาเป็นความมีน้ำใจไมตรี สุภาพ อ่อนโยน เป็นบ่อเกิดแห่งความรัก ความเมตตา และความเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความสัมพันธ์ระหว่างขันติกับเมตตา ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย หากโจรผู้ประทุพัตถ์ตำราวม จะพึงใช้เลื่อยอันคม เลื่อยอวัยวะน้อยใหญ่ เธอทั้งหลายพึงอดกลั้นเอาไว้ เป็นผู้มั่งคั่งไม่คิดร้ายแม้ในโจรพวกนั้น เธอทั้งหลายควรสำเหนียก อย่างนี้ว่า “จิตของเราไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาจ้าวหยาบ จักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้น และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่าอันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่”^{๒๗๒}

จากพุทธพจน์นี้ทำให้สามารถสรุปได้ว่า การให้อภัยทานนั้นขันติธรรมกับเมตตาธรรมจะอิงอาศัยกันอยู่เสมอ มาคู่กันอยู่ตลอดเวลา อีกทั้งยังแสดงบทบาทใกล้เคียงกัน คือจากความอดทนที่แสดงตัวออกมาเป็นความรักความเมตตา ความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่น

๒.๒.๗.๒ ธรรมสำหรับละพยาบาท

ธรรม	๖ ประการ นี้อย่อมเป็นไปเพื่อละพยาบาท คือ
๑	. การกำหนดนิมิตในเมตตาเป็นอารมณ์
๒	. การประกอบเนื่องๆ ซึ่งเมตตาภาวนา
๓	. การพิจารณาถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน
๔	. การทำให้มากซึ่งการพิจารณา
๕	. ความมีกัลยาณมิตร
๖	. การพูดแต่เรื่องที่เป็นที่สบาย

เมื่อภิกษูกำหนดเมตตากัมมัฏฐาน ด้วยการแผ่เมตตาไปทั่วทิศโดยเจาะจงหรือไม่ เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมละพยาบาทได้ เมื่อพิจารณาถึงความที่ตนและคนอื่นมีกรรมเป็นของๆ ตนอย่างนี้ว่า ท่านโกรธคนนั้นจะทำอะไรเขาได้ ท่านมาแล้วด้วยกรรมของตน จักไปด้วยกรรมของตน ความโกรธนั้นจักตกลงบนกระหม่อมของเขานั้นเองเหมือนถูกประหาร ขึ้นชื่อว่าโกรธผู้อื่น ก็เป็นเช่นเดียวกับผู้ปรารถนาจะจับถ่านไฟที่คุโชน ซีเหล็กอันร้อนจัดและอุจจาระ เป็นต้น ที่หวังจะประหารผู้อื่นฉะนั้น^{๒๗๓}

อีกประการหนึ่ง ภิกษุพึงพิจารณาตนด้วยตนเองอย่างนี้ว่า เราเป็นคนมักโกรธ ผูกโกรธ เพราะความโกรธเป็นเหตุ เปล่งวาจาใกล้ต่อความโกรธหรือไม่ ก็ควรพยายามเพื่อที่จะละอกุศลธรรมอันชั่วช้านั้นเสีย นับว่าเป็นอุบายบรรเทาความโกรธอย่างหนึ่ง^{๒๗๔}

^{๒๗๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๒/๑๙๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔.

^{๒๗๓} ท.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๒๐.

^{๒๗๔} ม.ม. อ.(ไทย) ๑/๒/๑๖๒.

ในอรรถกถาโกธนาพระพุทธโฆสาจารย์อธิบายว่า พึงตัดความโกรธได้ด้วยหมะความ
ฝึกตน ด้วยปัญญาวิริยะ กล่าวคือปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา และด้วยสัมมาทิฐิในมรรค
มีองค์ ๘ ^{๒๗๕}

กล่าวโดยสรุป การที่บุคคลจะสามารถบรรเทาหรือระงับ โทสะ ความโกรธไม่ให้เกิด
ขึ้นมาประทุษร้ายจิตใจในชีวิตประจำวันได้นั้น ต้องบรรเทาหรือระงับด้วยเหตุปัจจัย ๖ ประการ อย่างใด
อย่างหนึ่งหรือหลายอย่างดังต่อไปนี้

๑. บุคคลเป็นผู้มากไปด้วยโทสะ ความโกรธ ความประทุษร้าย ความขุ่นเคือง
ต้องศึกษา ในวิธีการเจริญเมตตา ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ เพื่อบรรเทาโทสะให้เบาบางลง จน
กลายเป็นผู้มีอุปนิสัยเยือกเย็น และมีเมตตากรุณาประจำใจ

๒. บุคคลผู้มิโทสะ ความโกรธเป็นเจ้าเรือนนั้น และหงุดหงิดหรืออาฆาตพยาบาท
จองเวร แม้จะเป็นความไม่พอใจเล็กๆ น้อย ๆ หรือเรื่องราวความเข้าใจผิด ย่อมทำให้เกิดความโกรธ
อาฆาต พยาบาทจองเวรได้ง่าย เมื่อรู้ตนเองเช่นนี้ ต้องหมั่นนึกถึงเมตตาภาวนาอยู่เสมอๆ ไม่ให้ปล่อย
สติ มีสติยั้งคิดในเหตุการณ์ต่างๆ โดยมีเหตุผลด้วยอุบายอันแยบคายจะไม่เป็นคนเจ้าโทสะ

๓. หมั่นพิจารณาเนื่องๆ ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตนใครทำกรรมอันใดไว้ จะดีหรือชั่ว
ก็ตาม เขาย่อมได้รับผลของกรรมนั้น ไม่มีใครสามารถรับแทนได้ ความบริสุทธิ์และความไม่บริสุทธิ์เป็น
ของเฉพาะตน บุคคลอื่นไม่สามารถทำให้บุคคลอื่นเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์ได้ ย่อมจะทำให้เป็นคนมี
เหตุผล มีสติยั้งคิด ทำให้เป็นผู้จิตใจเยือกเย็นลง คลายจากนิสัยโทสะลงได้

๔. การทำให้มากด้วยปัญญาพิจารณาอย่างรอบคอบ ให้เข้าใจอย่างลึกซึ้งในเรื่องแห่ง
สังสารวัฏฏ์ว่า บุคคลที่ไม่เคยเป็นบิดามารดา เป็นบุตรธิดา เป็นญาติพี่น้องกัน เป็นสามีภรรยากัน
ไม่เคยเกี่ยวเนื่องโดยเครือญาติไม่เคยมี แต่เพราะประพจน์ไม่ติดต่อกันในชาติก่อน จึงกลายมาเป็นศัตรู
กัน บุคคลที่โกรธอาฆาตพยาบาทจองเวรนี้ อาจจะเคยเป็นบิดา เป็นมารดา ญาติที่เกี่ยวข้องกัน
โดยสายโลหิต เคยมีอุปการะอันใหญ่หลวงต่อเราก็เป็นได้ เมื่อหมั่นพิจารณาอยู่เนื่องๆ อย่างนี้ ย่อมจะ
สามารถบรรเทาโทสะ ความโกรธให้ลดน้อยลงได้ กลายเป็นคนที่มีความเมตตาปรารถนาดีต่อกัน

๕. คบหาสมาคมกับมิตรที่มีเมตตาธรรมผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งมีเหตุผลชี้ให้เห็น
สาเหตุ และโทษภัยของโทสะความโกรธ อาฆาต พยาบาท จองเวร และคุณค่าแห่งความมีเมตตา
กรุณาย่อมสามารถบรรเทาโทสะ ความโกรธอาฆาตให้ลดน้อยลงได้

๖. พึงถ้อยคำที่เป็นสัพปายะ เพราะว่าคุณค่าที่มีความโกรธอาฆาต พยาบาท หรือ
โทสะเป็นเจ้าเรือน เมื่อได้ฟังเมตตาภาวนา หรืออานิสงส์แห่งการมีเมตตาอยู่เนื่องๆ ย่อมสามารถทำให้
คลายจากความโกรธ อาฆาต พยาบาทลงได้

เมื่อบุคคลหมั่นพิจารณาศึกษาอยู่ในธรรมเป็นเครื่องบรรเทาโทสะทั้ง ๖ ประการนี้
อยู่เนื่องๆ แล้ว ย่อมสามารถระงับและบรรเทาโทสะความโกรธ อาฆาต พยาบาท จองเวรไว้ได้ ทำให้
เป็นผู้มีจิตใจเยือกเย็น และมีเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมได้รับอานิสงส์ จากเมตตาธรรม ๑๑
ประการ คือ

^{๒๗๕} ๐. นวก.อ. (ไทย) ๔/๒๑๐.

๒.๓.๑ ความหมายของโมหะ

โมหะ ศัพท์เดิมเป็นภาษาบาลี มาจาก มุห ธาตุ ในความหมายว่า หลงลืม, ลง ณ ปัจจัย พฤทธิ อุ เป็น โอ มีรูปวิเคราะห์ ๒ แบบ คือ มุหิตติ โมโห ภาวะที่หลงเอง, และมุยหนติ เอเตน สมပ္ยุตตา ธมมาติ โมโห ภาวะเป็นเหตุหลงแห่งสัมปยุตตธรรม^{๒๗๗}

โมห ความไม่รู้, ความหลง, ความงมงาย, ความเขลา, มุหิตติ โมโห อาการที่หลงชื่อว่า โมหะ.

สมပ္ยุตตธมมา มุยหนติ เอเตนาติ โมโห อาการที่ทำให้สัมปยุตตธรรมหลงชื่อว่า โมหะ.^{๒๗๘}

โมหะ หมายถึง สภาพจิตที่หลงไปจากเหตุผลตามความจริง เพราะอำนาจแห่งอวิชชาที่ฝังแน่นอยู่ในขันธสันดาน จึงทำให้บุคคลและสัตว์ทั้งหลายหลงมัวเมา ในสิ่งที่ไม่เป็นสาระ ว่าเป็นสิ่งที่ เป็นสาระ แต่สิ่งที่เป็นสาระกลับมองว่าไม่เป็นสาระ จึงทำให้เกิดสภาพมึนตมึนในใจติดอยู่เช่นนั้น トラบเท่าที่ยังไม่สามารถทำลายอวิชชาได้ โมหะหรืออวิชชาที่มีความหมายดังต่อไปนี้

๑. มุพพะ แปลว่า ความหลง หมายความว่า เป็นสภาพที่หลงไปจากสภาวะที่เป็นความจริง ทั้งที่เป็นสมมติสัจจะ และปรมาตมสัจจะหลงไปในสิ่งที่ไม่เป็นสาระประโยชน์

๒. มุยหะ แปลว่า ความเขลา หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ทำให้เป็นคนเขลาไม่รู้ว่าจะอะไรผิดอะไรถูกควรไม่ควร เป็นต้น

๓. นิมุคคะ แปลว่า จมลง หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้วย่อมทำให้เป็นบุคคลที่จมปลักอยู่ในความคิดที่ไม่รอบคอบ ไม่เป็นสาระไม่สร้างสรรค์ไม่แยกกายหรือจมอยู่ใน การกระทำการพูดการคิดที่เป็นสาระ

๔. อเฉกะ แปลว่า ความไม่ฉลาด หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมทำให้เป็นผู้ไม่ฉลาดในการกระทำสิ่งที่ประโยชน์ให้เกิดขึ้น มุ่งหน้าไปสนใจในสิ่งที่ไม่ประโยชน์ หรือไม่สามารถปรับจิตให้เป็นกุศลได้

๕. อญาณะ แปลว่า ความไม่รู้ หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมมีสภาพงมงาย ไม่สรรพสิ่งทั้งปวงตามความจริง แต่รู้ไปโดยประการอื่นที่ตรงข้ามกับความเป็นจริง

๖. อโกสัลละ แปลว่า ความไม่เชี่ยวชาญ หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมทำให้เป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในการที่จะทำความดี และไม่เชี่ยวชาญในการที่จะหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ไม่เชี่ยวชาญในการหาทางดำเนินชีวิตที่ดีถูกต้องตามธรรม

๗. อวิชชา แปลว่า ความไม่รู้ หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมทำให้ตกอยู่ในสภาพที่ไม่รู้กระจ่างในสภาวะธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง มัวเมาอยู่ในสภาวะธรรมที่ไม่เป็นความจริง

๘. อัปปฏิเวธะ แปลว่า ความไม่รู้ตลอด หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่สามารถรู้แจ้งได้ตลอด ในสภาพของรูปนามที่เป็นจริง คือไม่เข้าถึงสภาพเป็นอนิจจัง

^{๒๗๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๕๔๐.

^{๒๗๘} พระโมคคัลลานเถระ, อภิธานวรรณนา, แปลเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๗.

ทุกขัง อนัตตา ของสังขตธรรมทั้งปวง ย่อมมีมาไปตามกระแสโลก กระแสสังคม หรือกระแสกิเลสอยู่เสมอ

๙. อันธการะ แปลว่า ทำให้มืด หมายความว่า เมื่อสภาพของโมหะ เกิดขึ้นแก่บุคคลใดแล้ว ย่อมทำให้จิตของบุคคลนั้นมีมืดบอด จากแสงสว่าง คือปัญญา โดยสิ้นเชิงทำให้เห็นผิดเป็นชอบ

๑๐. อนาลอกะ แปลว่า ความไม่สว่าง หมายความว่า เมื่อบุคคลถูกโมหะเข้าครอบงำแล้ว ย่อมทำให้เป็นคนมีการเชื่องซึมมัวซัวไม่สดใสไม่กล้าหาญไร้จุดหมายที่แน่นอน เพื่อดำเนินไปในหนทางที่ดีได้^{๒๗๙}

ในประเด็นต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอเรื่องเกี่ยวกับความหมายของโมหะ คือ ความหลงที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้

๒.๓.๑.๑ ความหมายของโมหะในทางพระวินัย

ความหมายของโมหะในพระวินัยปิฎก หมายถึง ความไม่ถึงอคติ คือความ ไม่ลำเอียง ดังมีข้อความปรากฏในพระวินัยปิฎก ปริวารวรรคว่า ภิกษุไม่พึงลำเอียงเพราะหลง กล่าวคือ ภิกษุผู้ลำเอียงเพราะหลง จึงชื่อว่าลำเอียงเพราะหลง ภิกษุเป็นผู้กำหนดย่อมลำเอียงด้วยอำนาจความกำหนด เป็นผู้ขุ่นเคืองย่อมลำเอียงด้วยอำนาจความขุ่นเคือง เป็นผู้หลงย่อมลำเอียงด้วยอำนาจความหลง เป็นผู้ถูกทวิฏฐิบุคคลย่อมลำเอียงด้วยอำนาจทวิฏฐิ ภิกษุเป็นผู้หลงมกมาย อันความหลงครอบงำ ย่อมแสดงธรรมว่าเป็นธรรม แสดงธรรมว่าเป็นธรรม...แสดงอาบัติชั่วหยาบ ว่าเป็นอาบัติไม่ชั่วหยาบ แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าเป็นอาบัติชั่วหยาบ ภิกษุผู้ลำเอียง เพราะหลงด้วยวัตถุ ๑๘ อย่างนี้ ย่อมปฏิบัติ^{๒๘๐} ในพระวินัยปิฎก พระพุทธเจ้าเปรียบโมหะว่าเป็นของร้อน ”^{๒๘๑} ที่ทรงเปรียบเช่นนั้นเพราะว่า โมหะจะสำแดงตัวออกมาในของความเชื่องซึม ท้อแท้ หดหู่ ในบางครั้งก็จะออกมาในรูปของความฟุ้งซ่านของจิตใจ บางครั้งก็ออกมาในรูปแบบของความไม่รู้ ไม่เข้าใจ หรือเคลือบแคลงสงสัย ในเรื่องต่างๆ จนถึงกับไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นบาป เป็นบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น

พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายไว้ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยว่า สิ่งที่เกิดขึ้นแล้วบรรเทาได้ยากมี ๕ คือ ราคะบังเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก ๑ โทสะบังเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก ๑ โมหะบังเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก ๑ ปฏิภาณบังเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก ๑ จิตที่คิดจะไปบังเกิดแล้วบรรเทาได้ยาก ๑^{๒๘๒}

๒.๓.๑.๒ ความหมายของโมหะในทางพระสูตร

ความหมายของโมหะในพระสูตรตันตปิฎกมีดังนี้คือ หมายถึงเป็นเครื่องกังวล เช่น โมหิกัญจนะ เครื่องกังวลคือโมหะ^{๒๘๓} หมายถึง มลทินภายใน ดังมีพระพุทธพจน์ว่า โมหะเป็นมลทินภายใน ก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ โมหะทำให้จิตกำเริบ โมหะเป็นภัยที่เกิดภายใน คนส่วนมากไม่

^{๒๗๙} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๙๐/๗๑๕.

^{๒๘๐} วิ.ป. (บาลี) ๘/๓๘๑/๓๕๑, วิ.ป. (ไทย) ๘/๓๘๑/๕๕๙.

^{๒๘๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕๔/๔๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗.

^{๒๘๒} วิ.ป.อ. (ไทย) ๘/๔๙๐.

^{๒๘๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๕-๒๖๗.

รู้จักภัยนั้นคนหลงไม่รู้จักผล คนหลงไม่รู้จักเหตุ ความหลงครอบงำรชนเมื่อใด ความมืดบอดย่อมมีเมื่อนั้น^{๒๘๔} โมหะ เป็นอกุศลมูล ซึ่งเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง เพราะเป็นสาเหตุให้บุคคลทำความชั่วทุกอย่างได้ ดังมีข้อความปรากฏในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาตว่า โมหะจัดเป็นอกุศลมูล คือกรรมที่บุคคลผู้มีโมหะทำทางกาย วาจา และใจ แม้กรรมของบุคคลผู้มีโมหะ ถูกโมหะครอบงำ มีจิตถูกโมหะกลุ้มรุมก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่จริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสียทรัพย์ตีเตียนหรือขบไล่ โดยอวดอ้างว่า เรามีกำลัง ทรงพลัง ก็มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิดมีโมหะเป็นปัจจัยบาปกรรมที่เกิดเพราะโมหะครอบงำ มีจิตถูกบาปอกุศลธรรมที่เกิดเพราะโมหะกลุ้มรุม ย่อมอยู่เป็นทุกข์ลำบาก คับแค้น เดือดร้อนในปัจจุบันหลังจากตายแล้วพึงหวังได้ทุกคติ^{๒๘๕}

ความหมายของโมหะในคัมภีร์อรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้มีดังนี้ คือ “ความไม่รู้ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งความหลงและความมกมาย ชื่อว่าโมหะ”^{๒๘๖} “การตัดโมหะเป็นเช่นกับการตัดตาปูได้แล้ว ตาปูในที่นี้ หมายถึง ราคะโทสะและ โมหะและลิมสลัก หมายถึง ลิมสลักคือ ราคะโทสะและโมหะนั้นเอง เสาเชือกก็คือคือราคะโทสะและโมหะนั้นเอง”^{๒๘๗}

๒.๓.๑.๓ ความหมายของโมหะในทางพระอภิธรรม

ความหมายของโมหะตามแนวในพระอภิธรรมปิฎก หมายถึง โมหมูลจิตดวงที่ ๒ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาประกอบด้วยอุทธัจจะโดยศัพท์อุทธัจจะ หมายถึง สภาพที่ไม่สงบ หรือ ฟุ้งซ่าน อุทธัจจะเกิดกับอกุศลจิตทุกดวง

โมหะ คือ ความไม่รู้ ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่รู้แจ้งตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงอย่างรอบครอบ ความไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่ทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญาความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง อวิชชา อวิชฺชมะ อวิชชาโยคะ อวิชชานุสย ปริยภูฐานกิเลสคืออวิชชา ลิมคืออวิชชาอกุศลมูลคือโมหะ ได้แก่ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยของกันและกัน และอิงอาศัยกันเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น... ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะมีลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า โมหะ คืออกุศลมูล ๓^{๒๘๘} อวิชชาสวะ คือ ความไม่รู้ในทุกข์...ลิมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ เรียกว่า อวิชชาสวะ^{๒๘๙} โมหะ มีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิต หรือมีสภาพเป็นอุปัทวปัจจัยต่อปัญญา มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์ มีการปฏิบัติผิดเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีการกระทำที่มีบอดเป็นเครื่องปรากฏ มีความไม่ใส่ใจเป็นเหตุใกล้ ซึ่งเป็นมูลของอกุศลธรรมทั้งหมด^{๒๙๐}

^{๒๘๔} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๓๐๓, พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๕.

^{๒๘๕} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๗๐/๑๙๗, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕-๒๗๖.

^{๒๘๖} ส.ส.อ. (ไทย) ๔/๑/๔๘๘.

^{๒๘๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๙๗.

^{๒๘๘} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๐๙/๔๔๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๐๙/๕๖๘.

^{๒๘๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๓๗/๔๕๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๗/๕๕๗.

^{๒๙๐} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๓๖๕/๗๐๕-๗๐๖.

ในอรรถกถาอัฐสาลินีพระพุทโธสาจารย์อธิบายนิเทศแห่งโมหะศัพท์ว่า ความหลง
ชื่อว่า อัญญณะ (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิกิริยาต่อญาณทัสนะ

ชื่อว่า **อทัสสนะ** (ความไม่เห็น) เพราะเป็นปฏิกิริยาต่อความเห็น

ชื่อว่า **อนภิสัมย** (การไม่ตรัสรู้) เพราะเป็นสภาพเผชิญหน้า ก็ไม่ตรัสรู้ธรรมได้ คือ
ย่อมไม่ถึงโดยชอบ

โมหะ ชื่อว่า **อนนุโพระ** (การไม่ตรัสรู้ตามสมควร) เพราะเป็นปฏิกิริยาต่อการตรัสรู้
ตามสมควรนั้น

ชื่อว่า **อัสัมโพระ** (การไม่ประกอบรู้) เพราะเป็นสภาวะไม่รู้ประกอบกับความไม่เที่ยง
เป็นต้น^{๒๙๑}

พระอนุรุทธาจารย์ได้อธิบายความหมายของโมหะ ในอภิธัมมัตถสังคหบาลีและ
อภิธัมมัตถวินิฎ્ฐิกาว่า ในอเหตุกจิตไม่มีธรรมแผนกหนึ่งต่างหาก สภาพที่ชื่อว่าโมหะ เพราะอรรถ
ว่า งามายในอารมณ์ ได้แก่ความไม่รู้ โมหะนั้นมีความปิดบังสภาพของอารมณ์เป็นลักษณะ^{๒๙๒} การที่
บุคคลจะทำกายทุจริตมีปาณาติบาต เป็นต้น และไม่เกลียดแต่กรรมคือ ปาณาติบาต เป็นต้นก็เพราะ
โมหะครอบงำจิตใจ^{๒๙๓}

โมหะ ความหลง ก็เป็น ๑ อย่างในกิเลส ๑๐ อย่างที่ทำให้ใจให้เศร้าหมองดังที่มี
ข้อความปรากฏว่า “กิเลสเครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง ๑๐ คือ โลภะ ความโลภ ๑ โทสะ ความขัดเคือง
๑ โมหะความหลง ๑ มานะ ความถือตัว ๑ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ๑ วิจิกิจฉา ความสงสัย ๑ ถีนะ ความ
ท้อแท้ ๑ อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๑ อหิริกะ ความไม่ละอาย ๑ อนัตตตัปปะความไม่เกรงกลัว ๑”^{๒๙๔}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทโธสาจารย์ได้อธิบายความหมายของโมหะไว้และ
เปรียบเทียบบุคคลที่ถูกโมหะครอบงำเช่นกับ ชูลีว่า โมหะเรียกว่า ชูลี แต่ละองไม่เรียกว่าชูลี คำว่า
ชูลี นั้นเป็นคำเรียกโมหะบุคคลทั้งหลายผู้ที่ละชูลี คือโมหะ นั้นได้แล้ว ก็เป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนาของ
พระองค์ผู้ปราศจากชูลีได้^{๒๙๕}

สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้นเป็นเหตุ เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อ โมหะ
แปลว่าธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย นัยหนึ่งเจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เจตสิกธรรมนั้นชื่อ
โมหะ แปลว่าธรรมอันหลง นัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เหตุนี้จึงชื่อโมหะ แปลว่า
ความหลง^{๒๙๖}

อดีตเหตุ ๕ อย่าง หมายถึงธรรม ๒ ประการคืออวิชากับสังขาร แต่เพราะคนไม่รู้
ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถือมั่น เพราะความถือมั่นของเขาเป็นปัจจัย ภพก็มีขึ้น

^{๒๙๑} อภิ.สง. อ. (ไทย) ๓๙๐/๗๑๕.

^{๒๙๒} วิภาวินี. (ไทย) ๘๖.

^{๒๙๓} วิภาวินี. (ไทย) ๙๘.

^{๒๙๔} วิภาวินี. (ไทย) ๓๑๐.

^{๒๙๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๒/๑๒๖.

^{๒๙๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๘๘.

เพราะฉะนั้น แม้ค้นหาอุปาทานและภพ ก็จึงถูกรวมเข้าด้วย เหตุนี้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร จึงกล่าวไว้ว่า ความหลง ในบุริมกรรมภพเป็นอวิชชา เจตนาอันประมวลไว้ในบุริมกรรมภพ เป็นสังขาร ความใคร่ในบุริมกรรมภพเป็นตัณหา ความข้องแวะในบุริมกรรมภพเป็นอุปาทานเจตนาในบุริมกรรมภพเป็นภพ ธรรม ๕ ประการดังกล่าวนี้ ในบุริมกรรมภพ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนั้น กรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงแล้ว คำว่า ความหลง เป็นอวิชชา กล่าวคือ ความหลง ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลง ทั้งหลายมีทุกข์ เป็นต้น คือ บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลง ความหลงนั้น เป็นอวิชชา^{๒๙๗}

๒.๓.๒ ไวพจน์ของโมหะ

อนึ่ง เมื่อศึกษาความหมายของโมหะ คือความหลงในรายละเอียดแล้ว ก็จะเข้าใจบทบาทของโมหะ คือ ความหลง อีกหลายมิติ กล่าวคือ มีค่าที่เป็นไวพจน์ใช้แทนความหลง ได้โดยต่างกันที่พยัญชนะแต่มีความหมายตรงกันและอาการที่ปรากฏเหมือนกันดังนี้

ศัพท์ว่า **โมหะ**^{๒๙๘} ความหลงลืม, มีรูปวิเคราะห์ว่า มุหิตติ โมโห อาการที่จิตหลงลืม ชื่อว่าโมหะ สมပ္ยุตตธมมา มุยหนติ เอตตานาติ โมโห เจตสิกที่เป็นเหตุให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายหลงลืม ชื่อว่า โมหะ อุปปนโน โมโห พุပ္พลวินทโย^{๒๙๙}

ศัพท์ว่า **อวิชชา**^{๓๐๐} ความไม่รู้, อวิชชา, ความหลง, ความเผลอ, มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิทตติ อวิชชา อาการที่ไม่รู้ชื่อว่า อวิชชา ปฐมา วิชชา อธิคตา อวิชชา วิหตา^{๓๐๑} วิชชาที่ ๑ เราบรรลุแล้ว อวิชชาเราละขาดแล้ว

ศัพท์ว่า **อญาณ**^{๓๐๒} ความไม่รู้, ความหลง, ความเผลอ, มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิชานาตติ อญาณ อาการที่ไม่รู้ ชื่อว่า อญาณ จตุสุ สจเจสุ อญาณ อวิชโซโหม นาม^{๓๐๓} ความไม่รู้ในอริยสัจจะทั้ง ๔ ชื่อว่า อวิชโซฆะ

ศัพท์ว่า **ตมะ** ผู้มืด ผู้เผลอ มาจาก ตมฺ ฐาตุ ในความหมายว่า มืด อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ตมตติ ตโม ผู้มืด^{๓๐๔}

ดังมีคำอธิบายว่า โมหะ เรียกว่า ตมะ ความมืด เพราะ ว่าปกปิดวิชา โมหะที่ปกปิดวิชานั้น ท่านเรียกว่า อวิชชา เพราะว่า เป็นเหตุทำให้ไม่รู้แจ้งซึ่งบุพเพนิวาส^{๓๐๕} ในอรรถกถาภยเภาวสุต

^{๒๙๗}วสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๓๘๗-๓๘๘.

^{๒๙๘}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, หน้า ๔๙.

^{๒๙๙}ว.ป. (บาลี) ๘/๓๒๕/๒๗๙.

^{๓๐๐}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, หน้า ๔๙.

^{๓๐๑}วิ.ม. (บาลี) ๑/๑๒/๖.

^{๓๐๒}พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, หน้า ๔๙.

^{๓๐๓}ส.ส.อ. (บาลี) ๑๑/๑/๑๖.

^{๓๐๔}พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๒๘๕.

^{๓๐๕}ว.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๙๐.

พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายว่า อวิชชา หมายความว่าไม่ทำให้รู้แจ้งซึ่งขั้นที่อาศัยอยู่ในชาติก่อน อวิชชา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า โมหะ ความหลง ซึ่งปกปิดขั้นที่อาศัยอยู่ในชาติก่อนนั้น ก็ ตรัสเรียกว่า ตมะ ความมืด เพราะหมายความว่าปกปิด^{๓๐๖}

จากตัวอย่างคำตามที่น่าเสนอมานั้น ไม่ได้บอกความหมายของคำอื่นๆ ไว้อย่างแจ่มแจ้งนัก เพราะคำเหล่านี้ทั้งหมดเป็นเพียงๆ ไวยากรณ์ของคำว่า โมหะ สิ่งที่จะปรากฏชัดคือการแสดงให้เห็นว่าคำสำคัญในบริบทนี้ คือคำว่า โมหะ ซึ่งเป็นอนุสสุตมูลข้อที่ ๓ ที่บ่งชี้ว่าเป็นคำเด่นชัดในกลุ่มของคำเหล่านี้ ถึงแม้คำอื่นจะมีความหมายที่ใกล้เคียงหรือใช้แทนกันได้บางแห่งก็ตาม

๒.๓.๓ ลักษณะของโมหะ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายลักษณะของโมหะไว้ดังนี้ คือ “โมหะมีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ นัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจตลอดเป็นรส นัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาพแห่งอารมณ์เป็นรส มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นปัจจุปัญฐาน อีกนัยหนึ่ง มีความมืด คือโง่เขลา เป็นปัจจุปัญฐาน มีความทำในใจโดยไม่แยบคาย เป็นปทัชฐานโมหะนี้ พึงเห็นว่า เป็นมูลแห่งอกุศลทั้งปวง”^{๓๐๗} “คำว่า ความหลงเป็นอวิชชา คือความหลง ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง ความหลงทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น ในกาลนั้นอันใด บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงใด ความหลงนั้นเป็นอวิชชา”^{๓๐๘} คำว่า โมหะนี้ เป็นชื่อแห่งความไม่รู้ในอริยสัจ ๔”^{๓๐๙}

โมหมูลจิต เป็นนามธรรมที่เป็นสังขตธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นไปตามสภาพของเหตุปัจจัยนั้นๆ ด้วยเหตุนี้โมหมูลจิตจึงมีลักษณะพิเศษที่เรียกว่าวิเสสลักษณะ หรือลักษณะที่ติดกเกาะ ได้แก่

๑. มีความไม่รู้ในอริยสัจ เป็นต้น เป็นลักษณะ หมายความว่า เพราะความไม่รู้ในสภาพธรรมทั้งหลาย ตามความเป็นจริงมีความไม่รู้ในอริยสัจจะเป็นต้น จึงทำให้สัตว์ทั้งหลาย เกิดความหลงใหล งมงาย มัวเมาในสิ่งที่มิสาระว่าเป็นสิ่งเป็นที่ไม่มีสาระ ด้วยอำนาจของอวิชชา
๒. มีความปกปิดสภาวะของอารมณ์ไว้เป็นกิจ หมายความว่าอวิชชาเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมปกปิดสภาวะของอารมณ์ต่างๆ ไว้ ไม่ให้มองเห็นสภาพตามความเป็นจริง ของอารมณ์นั้น คือไม่ให้เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา และความเป็นอสุภะ ของความไม่งาม ในอารมณ์นั้นๆ แต่ทำให้สัตว์มองเห็นตรงกันข้ามว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนว่า เป็นของสวยงามด้วยอำนาจแห่งอวิชชา
๓. มีความมืดมน เป็นอาการปรากฏ หมายความว่า บัณฑิตทั้งหลายเมื่อพิจารณาด้วยปัญญาอันแยบคายแล้ว ย่อมเข้าใจสภาพของโมหะได้ว่า เป็นสภาพที่มืดมนเพราะปกปิดความจริงของอารมณ์ไว้ และเมื่อโมหะเกิดกับบุคคลใดแล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีมืดมน มองไม่เห็นความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง เหมือนบุคคลที่อยู่ในที่อันมืดมิด

^{๓๐๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๑๑.

^{๓๐๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๘๙.

^{๓๐๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๓๘๘.

^{๓๐๙} พ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/๔๖.

๔. มีการไม่ไตร่ตรองในอารมณ์นั้นๆ โดยอุบายอันแยบคาย เป็นเหตุใกลีให้เกิด
หมายความว่า การที่บุคคลไม่หมั่นพิจารณาไตร่ตรองด้วยอุบายอันแยบคาย อยู่เสมอ ย่อมทำให้บุคคล
นั้นสั่งสมความไม่รู้ให้มากขึ้น เหมือนดินพอกหางหมูนานๆ เข้าย่อมทำให้บุคคลนั้นมีใจมืดมิดด้วย
อำนาจแห่งอวิชชา^{๓๑๐}

๒.๓.๔ ระดับของโมหะ

โมหะความหลงแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ โมหะอย่างหยาบ โมหะอย่างกลางและ โมหะ
อย่างละเอียด

๑) โมหะอย่างหยาบ ได้แก่ ความหลงที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา พาให้เกิดการฆ่า
กัน ลักขงกัน ประพฤติผิดประเวณี โกหกตมตุ้นเอาทรัพย์สินสมบัติของผู้อื่น พูดคำหยาบเป็นต้น

๒) โมหะอย่างกลาง นี้เกิดขึ้นในใจของแต่ละบุคคล เช่น นึกถึงกามคุณ ๕ แล้วพอใจ
ลุ่มหลง ติดอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ ไม่ได้ปรากฏออกมาภายนอกให้ผู้อื่นรู้ รู้เฉพาะตนคนเดียวเท่านั้น

๓) โมหะอย่างละเอียด ได้แก่ อนุสัยกิเลสที่นอนดองอยู่ในใจของแต่ละบุคคล ดุจ
ตะกอนนอนอยู่ก้นตุ่มหรือตุยงที่ตันโพธิ์ตันไทร หรือตุยงเหง้าอดุติตณนั้น^{๓๑๑}

อนึ่งอนุสัยกิเลสนี้เมื่อมองดูเผินๆ เหมือนกับว่า คนนี้ไม่มีกิเลสตัณหา แต่พอมีอารมณ์มา
กระทบเท่านั้น ก็แสดงปฏิกิริยาขึ้นมาทันที

๒.๓.๕ สาเหตุของโมหะ

เหตุปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดโมหมูลจิตนั้นมี ๒ ประการ คือ

๑. อโยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยอุบายที่ไม่แยบคาย หมายความว่า การ
ที่บุคคลมีความคิดที่ไม่รอบคอบขาดการไตร่ตรองพิจารณาโดยขาดเหตุผลที่ถูกต้องตามความเป็นจริง
หรือเป็นผู้ที่ไม่ชอบใช้ปัญญา ไม่ชอบคิดอ่านในสิ่งที่ละเอียดลึกซึ้ง ชอบคิดแบบง่าย ๆ ตื้น ๆ เท่านั้น จึง
ทำให้ขาดปัญญารู้เท่าทัน ทำให้เกิดความหลง ความไม่รู้ขึ้นมาได้

๒. อาสวสมุปปโท คือ การเกิดขึ้นของอาสวะ หมายความว่า เป็นผู้อันอาสวะ
รุมเร้ามากเกินไป ทำให้หลงมัวเมา ไม่มีสติปัญญาที่คิดอ่านในสิ่งต่างๆ ให้รู้เหตุผลตามความเป็นจริง
ได้ หรือไม่มีโอกาสสว่างที่จะแสวงหาความรู้ เพราะมัวแต่หมมมุ่น อยู่ในอำนาจกิเลสอาสวะทั้งปวงที่
รุมเร้า กล่าวคือ ถูกกามาสวะเข้ารุมเร้าทำให้เกิดความมัวเมาในเรื่องกาม แสวงหาแต่ในเรื่องกาม เรื่อง
กิน เรื่องเกียรติยศชื่อเสียง เป็นต้น ถูกทิฐิเข้ารุมเร้าทำให้เกิดความมัวเมาในเรื่องความเห็นผิด จาก
ทำนองคลองธรรม ถูกอวิชชาเข้ารุมเร้าทำให้เกิดความมัวเมาในความไม่รู้ ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตาม
ความเป็นจริง^{๓๑๒}

^{๓๑๐} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรมจิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง, หน้า ๑๔๗.

^{๓๑๑} พระบวรปริยัติวิธาน (บุญเรือง สารโท), สติกับโมหะ, [ออนไลน์] แหล่งที่มา
<http://www.watpitchvipassana.com> (๒๑ พ.ย. ๒๕๕๖).

^{๓๑๒} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง, หน้า ๑๔๘.

๒.๓.๖ โทษของโมหะ

โทษของอภิสกุลมูลตัวที่ ๓ คือ โมหะ ความหลง อาจจะกำจัดยาก เพราะความหลง จึงทำให้เบื่องลิกของจิตใจ ถูกภาวะกิเลสเข้าครอบงำ ทำสิ่งใดออกไปโดยไม่มีสติ ทำไปเพียงเพื่อสนองความต้องการของตน ไม่ได้คำนึงถึงผลที่จะตามมาว่าจะสร้างความเสียหาย และความเดือดร้อนใจให้แก่ใครบ้าง ความหลงอาจเกิดขึ้นได้กับหลายสิ่ง ความหลงเป็นอาการที่จิตมีมถมน ไม่รู้จักผิดชอบชั่วดี หากยังไม่รู้จักบุญบาป ไม่รู้ว่าอะไรควรทำ ไม่ควรทำอะไรก็ได้ชื่อว่าตกอยู่ในโมหะทั้งนั้น การจะระงับความหลงได้ เราต้องรู้จักที่จะเตือนตนด้วยตนเอง คือการมีสติ สมาธิจะทำให้เราสามารถแยกแยะผิดชอบชั่วดีได้ การมีสติ สัมปชัญญะ จำเป็นที่จะต้องใช้ในทุกสถานการณ์ เพื่อเตือนตนให้ไม่หลงผิด ดังมีพระพุทธพจน์ว่า โมหะเป็นมลทินภายใน ก่อให้เกิดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์โมหะทำให้จิตกำเริบ โมหะเป็นภัยที่เกิดภายใน คนส่วนมากไม่รู้จักภัยนั้นคนหลงไม่รู้จักผล คนหลงไม่รู้จักเหตุ ความหลงครอบงำนรชนเมื่อใด ความมืดบอดย่อมมีเมื่อนั้น^{๓๑๓}

บุคคลที่ถูกโมหะความหลงครอบงำจิตใจ จะเป็นคนมีลักษณะ หลงรู้ไม่จริง โง่เขลา ไม่รู้ อริยสัจ ๔ ในอริยาสูต ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความหมายของอริยชาว่า

ภิกษุไม่รู้ในทุกข์ ในเหตุให้เกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางที่จะให้ถึงความดับทุกข์นี้ เรียกว่า อริยชา และบุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยอริยชาด้วยเหตุเพียงเท่านั้น บุคคลที่ถูกโมหะความหลงครอบงำจิตใจ จะดำเนินการไปอย่างผิดๆ และมีความเห็นแก่ตัว เนื่องจากควบคุมจิตใจไม่ได้ ทำให้ละเมียดศีล ทำให้ประกอบกรรมชั่วต่างๆ เป็นภัยใหญ่ และเป็นอันตรายสำหรับโลกที่เราอาศัยอยู่ เพราะโมหะเป็นรากเหง้าของความทุกข์ทั้งมวล^{๓๑๔}

ในสุดตันปิฎก ที่ฉนิกาย มหาวรรค มีข้อความปรากฏว่าเพราะมทะ ความมัวเมา และเพราะโมหะ ความหลง สัตว์ผู้ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้ จัดว่าเป็นผู้มีกลิ่นชั่วร้าย ต้องไปอบายปิตพรมโลกแล้ว^{๓๑๕}

โทษของโมหะที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาหลายนัยคือ

พระพุทธโฆสาจารย์อธิบายนัยยะไว้ในสารัตถปกาสินี อรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย

สคาถวรรคว่า “บุคคลผู้หลงแล้ว ตั้งใจจะเบียดเบียนตนเองบ้าง ตั้งใจจะเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ตั้งใจจะเบียดเบียนทั้งตนเองทั้งผู้อื่นบ้าง เพราะโมหะ เป็นเหตุ”^{๓๑๖} ในสมังควลีสินี อรรถกถาแห่งที่ฉนิกาย มหาวรรค พระพุทธเจ้าตรัสว่า “หมู่สัตว์อันความหลงร้อยรัดจึงมีกลิ่นเน่าฟุ้งไป กลายเป็นสัตว์อบาย มีพรมโลกอันปิดแล้ว”^{๓๑๗} คนเขลา ชื่อว่า คนโงธ เพราะเขลา ชื่อว่า คนหลง เพราะเป็นคนมีโทษะ ชื่อว่า มีจิตวิปลาส คือ บ้าเพราะโมหะ ย่อมไม่รู้คุณว่าคุณ โทษว่าโทษ หรือว่า ผู้นี้เป็นพระพุทธเจ้าผู้นี้เป็นสาวก เป็นต้น^{๓๑๘}

^{๓๑๓} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๓๐๒, พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๔๓๕.

^{๓๑๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๗/๓๗๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๗/๖๐๒.

^{๓๑๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๒๐/๒๐๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๐/๒๔๙.

^{๓๑๖} ส.ส.อ. (ไทย) ๔/๒/๒๓๒.

^{๓๑๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๒๖.

^{๓๑๘} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๙๑.

อนึ่ง เมื่อกล่าวถึงโทษที่เป็นวิบากของโมหะในภาพรวมมีอย่าง ๒ อย่าง กล่าวคือ ในปัจจุบันในสมัยใดที่บุคคลทั่วไปมีอุปนิสัยสันดานเต็มไปด้วยโมหะ ในสมัยนั้นจะเกิดพยาธิภัย คือ ภัยที่เกิดจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ เบียดเบียน เพราะความประมาทมาเมา และวิบากในสัมปรายภพ ทำให้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ผู้มากไปด้วยความหลง ความไม่รู้ ถูกอวิชชาครอบงำอย่างหนาแน่น ติดเป็นอุปนิสัยโดยมาก (ยกเว้นพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และสัตว์ผู้มีอุปนิสัยแห่งคุณความดีติดตัวมา แม้ถึงจะเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน แต่ก็มีธรรมสัญญาคือความระลึกชอบชั่วดีได้)^{๓๑๙}

จากการนำเสนอในประเด็นนี้ จะเห็นได้ว่า โทษของโมหะจัดว่า เป็นมูลเหตุให้คนทำความชั่วต่างๆ เพราะว่า โมหะนี้เวลาโลภะเกิดก็เกิดด้วยเวลาโทสะเกิดก็เกิดด้วย ถ้าโลภะโทสะไม่เกิด ก็เกิดได้เองตามลำพัง โมหะนี้เป็นตัวสำคัญกว่าโลภะและโทสะ โลภะและโทสะนั้นถึงจะมีโทษมากอยู่ก็จริง แต่ถ้าจะพูดถึงอำนาจและการละได้ยากนั้น ก็ได้แก่ตัวโมหะ

กล่าวโดยสรุป โมหะ ความหลง เป็นอกุศลมูลที่มีโทษมากเพราะเป็นรากเหง้าของอกุศลธรรมทั้งปวง เมื่อไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริงอกุศลก็จะสะสมมากขึ้น โมหะเป็นปัจจัยให้เกิดโลภะคือความโลภ เมื่อไม่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ก็ย่อมผลิตเพิลินไปในอารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏทางทวารต่างๆ โมหะเป็นปัจจัยให้เกิดโทสะด้วย เมื่อไม่รู้สภาพธรรมก็ย่อมจะโกรธเมื่อประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจโมหะเกิดขึ้นได้กับอกุศลจิตทุกดวงและเป็นเหตุให้กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทางกาย วาจาและใจ

๒.๓.๗ อธิบายวิธีบรรเทาโมหะตามนัยแห่งพระพุทธศาสนา

ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา โมหะ ความหลง จัดเป็นอกุศลมูลข้อที่ ๓ คือ รากเหง้าของอกุศล เป็นสภาวะธรรมฝ่ายชั่ว เช่นเดียวกับโลภะ และโทสะ ซึ่งจะต้องใช้อธิบายวิธีบรรเทาให้ ลดน้อยลงหรือกำจัดไปจากจิตใจของตน เพราะเป็นบาปธรรมที่ทำให้จิตใจขุ่นมัว หม่นหมอง ไม่รู้ตามที่เป็นจริง โมหะก็คืออวิชชานั้นเองซึ่งเกิดจากความคิดเห็นผิด ไม่ใช่ปัญญาพิจารณาให้ประจักษ์ในเรื่องนั้นๆ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็เป็นที่เหตุให้ไม่รู้บุญไม่รู้บาป ไม่เชื่อบุญไม่เชื่อบาป ชักนำไปทำความชั่ว ความไม่ดีต่างๆ เช่น ประมาท ทะเลาะวิวาท แก่งแย่งชิงดี อวดดี เกียจคร้าน เชื่อง่าย โมหะ บรรเทาได้ด้วยปัญญา คือใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นประจักษ์ในสิ่งนั้นๆ

๒.๓.๗.๑ อธิบายวิธีบรรเทาโมหะตามนัยแห่งพระไตรปิฎก

บุคคลที่ละโมหะได้เด็ดขาดแล้วย่อมเป็นผู้มีชาติชรามรณะสิ้นแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสความเป็นผู้หลงและไม่หลงแก่อัคคิเวสสนะว่า

“อัคคิเวสสนะอาสวะทั้งหลายอันทำให้เศร้าหมอง ให้เกิดในภพใหม่ให้เกิดความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติชราและมรณะต่อไป บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้ เราเรียกบุคคลนั้นว่า ผู้หลงบุคคลนั้นเป็นผู้หลงเพราะยังละอาสวะทั้งหลายไม่ได้”^{๓๒๐}

^{๓๑๙}พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร, พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง, หน้า ๑๗๐.

^{๓๒๐}ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๘๘/๓๔๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๘๘/๔๑๙.

มีข้อความปรากฏในฉันทสูตรว่า ฉันทะปริพาชกเข้าไปหาพระอานนท์ ได้เรียนถามว่า แม้พวกท่านก็บัญญัติ การละระคะ ความกำหนัด โทสะ ความคิดประทุษร้าย และโมหะ ความหลงหรือ พระอานนท์ตอบว่า พวกเราเองบัญญัติการละระคะ โทสะ และโมหะ ฉันทะปริพาชกเรียนถามว่า ผู้มีอายุ ก็พวกท่านเห็นโทษในระคะ โทสะ โมหะอย่างไร จึงบัญญัติการละระคะ โทสะ และโมหะ พระอานนท์ตอบว่า บุคคลผู้มีระคะ โทสะ โมหะ ถูกระคะโทสะ และโมหะครอบงำ ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เสวยทุกข์โศกนันททางใจ ย่อมประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง เมื่อละระคะโทสะ และโมหะได้แล้ว ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เสวยทุกข์โศกนันททางใจ ย่อมไม่ประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ระคะโทสะโมหะนั้นเองทำให้เป็นเหมือนคนตาบอด ทำให้ไม่รู้อะไร มีปัญญามีตบอด เป็นไปในฝ่ายความคับแค้นไม่เป็นไปเพื่อพระนิพพาน และมรรคปฏิบัติเพื่อละระคะ โทสะ และโมหะนั้นมีอยู่^{๓๒๓}

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ชัดเจนถึง ผลจากโมหะ ความไม่รู้ อวิชชา หลงในทางที่ผิดที่เป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการบรรเทาอกุศลมูล ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจในเรื่องโมหะ เพื่อที่จะทราบถึงสาเหตุและลักษณะของโมหะเพื่อเป็นความรู้ที่จะนำไปบูรณาการกับหลักธรรมในการบรรเทาโมหะในชีวิตประจำวันต่อไป

๒.๓.๗.๒ อูบายวิธีการบรรเทาโมหะตามนัยแห่งคัมภีร์อรรถกถา

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนออูบายวิธีการบรรเทาโมหะที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาดังต่อไปนี้คือ

ในปัญจสุทนี อรรถกถาหมัชฌิมนิคาย มูลปณณาสก์ พระพุทธโฆสจารย์กล่าวถึงข้อความที่ปรากฏเกี่ยวกับอูบายวิธีการบรรเทาโมหะ ความหลง กล่าวคือ เมื่อโมหะเกิดขึ้นในธรรมใด เธออาศัยธรรม ๕ เหล่านี้ คือ

๑. การอยู่ร่วมกับครู
๒. การเรียนธรรม (อุทเทส)
๓. การสอบถามธรรม
๔. การฟังธรรมตามกาลอันควร
๕. การวินิจฉัยธรรมที่เป็นฐานะและอฐานะ

ก็ย่อมละโมหะได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุควรอาศัยธรรม ๕ เหล่านี้ เพราะว่า เมื่อเธออาศัยอาจารย์ผู้ควรแก่การเคารพ อาจารย์ย่อมลงทัณฑ์กรรม แก่เธอมีการให้ตักน้ำสักร้อยหม้อ เพราะไม่ถามถึงการเข้าสู่บ้าน หรือไม่ทำวัตรในกาลอันควร เป็นต้น ภิกษุนั้น ชื่อว่าเป็นผู้อันอาจารย์พยายามตกแต่งแล้วเมื่อเป็นเช่นนั้น เธอก็ย่อมละโมหะในธรรมนั้นได้

แม้เมื่อเรียนธรรม (อุทเทส) อาจารย์ย่อมลงทัณฑ์กรรมแก่เธอผู้ไม่เรียนในเวลาอันสมควร หรือสาธยายไม่ดี หรือไม่สาธยาย เป็นต้น เธอย่อมเป็นผู้อันอาจารย์พยายามตกแต่งแล้ว แม้เช่นนั้น เธอก็ย่อมละโมหะธรรมนั้นได้

^{๓๒๓} อิง.ทก. (บาลี) ๒๐/๗๒/๒๒๐-๒๒๑, อิง.ทก. (ไทย) ๒๐/๗๒/๒๙๑-๒๙๒.

ภิกษุเข้าไปหาภิกษุผู้ควรเคารพแล้ว สอบถามว่า ท่านขอรับ ข้อนี้ เป็นอย่างไรรรถของธรรมนี้เป็นอย่างไร เป็นต้น เธอยอมกำจัดความสงสัยได้ แม้ด้วยอาการอย่างนี้ เธอก็ยอมละโมหะในธรรมนั้นได้แม้เมื่อภิกษุไปสู่ที่เป็นที่พึงธรรมตามกาลเวลาอันควร พังอยู่โดยเคารพอรรถธรรมในที่นั้นๆ ย่อมจะแจ่มแจ้งแก่เธอ แม้ด้วยอาการอย่างนี้ เธอก็ยอมละโมหะในธรรมนั้นได้ บุคคลผู้ฉลาดในการวินิจฉัยในสิ่งที่เป็พื้นฐานและอฐานะว่า นี่เป็นเหตุของสิ่งนี้ ไม่ใช่เหตุของสิ่งนี้ ดังนั้นเป็นต้น ย่อมละโมหะในธรรมนั้นได้ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อภิกษุเจริญก็มีมัญฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละอกุศลวิตกเหล่านี้ได้^{๓๒๒}

ในอรรถกถาขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก มีข้อความปรากฏว่า “การละอวิชามีได้ด้วยวิปัสสนา ละโมหะมีได้ด้วยวิปัสสนาปัญญาไม่ข้องอยู่ในธรรมมีขันธและอายตนะเป็นต้น เหมือนลมไม่ข้องอยู่ในชายฉนวนนั้น”^{๓๒๓}

๒.๓.๗.๓ โยนิโสมนสิการในฐานะอุบายวิธีการบรรเทาโมหะ

โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำไว้ในใจโดยแยบคาย หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธีคิด อย่างมีระเบียบคิดหาเหตุผลสืบค้นถึงต้นเค้าสืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งทั้งหลายให้เห็นความจริง โยนิโสมนสิการเป็นองค์ประกอบภายใน ซึ่งมีความสำคัญอย่างมากต่อการบรรเทาโมหะ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า “เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิ ที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการเลย”^{๓๒๔}

ภิกษุทั้งหลายเราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นหรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือนโยนิโสมนสิการ การมนสิการโดยแยบคายนี้ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป^{๓๒๕} ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุผู้เป็นพระเสขะยังไม่บรรลุปรรณาคะบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม เราไม่เห็นเหตุอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ทำให้เหตุซึ่งมีอยู่ภายในตนให้มีอุปการะมากอย่างนี้เหมือนโยนิโสมนสิการ การมนสิการโดยแยบคายนี้เลย ภิกษุเมื่อมนสิการโดยแยบคายย่อมละอกุศลได้ และทำกุศลให้เจริญ”^{๓๒๖}

จากข้อความที่นำเสนอมาแล้ว ในประเด็นของโยนิโสมนสิการอุบายวิธีบรรเทาโมหะ ความหลงนั้น จะเห็นได้ว่าโยนิโสมนสิการเป็นหลักธรรมที่สร้างสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบให้เกิดขึ้น เพราะว่ามีเหตุความหลง ซึ่งเป็นอกุศลมูลข้อที่ ๓ นี้ มีสาเหตุมาจากมิจฉาทิฐิ ความเห็นผิด การที่บุคคลจะใช้ปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย จนบรรเทาโมหะความหลงได้นั้น จะต้องอาศัยการเจริญสติควบคู่ไปด้วย

^{๓๒๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๒/๒๔๓-๒๔๔.

^{๓๒๓} พ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๕/๒๓๔-๒๓๕.

^{๓๒๔} อัง.เอก. (บาลี) ๒๐/๓๐๓/๓๓, อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๓๐๓/๓๔.

^{๓๒๕} อัง.เอก. (บาลี) ๒๐/๖๗/๑๑, อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๖๗/๑๒.

^{๓๒๖} พ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๖/ ๒๔๑-๒๔๒, พ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๖/๓๖๐.

๒.๓.๗.๔ การเจริญสติในฐานะอุบายวิธีบรรเทาโมหะ

ในอภิธรรมปิฎกได้กล่าวถึงความหมายของสติไว้ว่า สติคือ การตามระลึก ความหวนระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม คือสติที่เป็นอินทรีย์ สติที่เป็นพละ สัมมาสติ นี่ชื่อว่าสติที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๓๒๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความหมายของสติไว้ว่า สติ หมายถึง ความระลึกได้นึกได้ ความไม่เผลอ การคุมใจไว้กับกิจ หรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง ภายอยู่กับการกิจ จิตอยู่กับงาน จำการที่ทำและคำที่พูดแล้วแม่นยำได้^{๓๒๘} นอกจากนี้ยังหมายถึง “ความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และตระหนักรู้ว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ อย่างไร”^{๓๒๙}

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวไว้ว่า “สติ แปลว่า แล่น การแล่น เป็นการแล่นมาของความรู้ แล่นมาแห่งความทรงจำ สติเป็นเครื่องขนส่ง หากเรามีปัญญามากหรือความจำมาก แต่แล่นมาไม่ทันกับเวลาที่มีเหตุการณ์เกิดขึ้น นั่นคือไม่มีสติ สติจึงเป็นเครื่องขนส่งความรู้ ความจำมาใช้ให้ทันเวลาที่เกิดขึ้น”^{๓๓๐}

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุชา สุภทฺโท) กล่าวไว้ว่า สติ คือความระมัดระวังรู้ตัวอยู่ เต็มใจทำอะไรอยู่ สติสัมปชัญญะ คือรู้ตัวว่าเรากำลังทำอะไรอยู่ ระลึกได้ถึงความรู้สึกที่เกิดในจิต ระลึกได้ว่าเรากำลังพูด หรือกำลังทำอะไร และต้องประกอบด้วยปัญญา หรือมีปัญญาเกิดร่วมด้วยเสมอ^{๓๓๑}

หลวงพ่อดำเนิน จิตตสุโข กล่าวไว้ว่าการเจริญสติ คือการมีสติกำหนดรู้ ควบคุม เคลื่อนไหว ดูใจนึกคิด ให้เป็นปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งทำได้ในทุกอิริยาบถ เมื่อความคิดเกิดขึ้นเรารู้เท่าทันความคิดนั้น ความคิดก็จะหยุด จะไม่คิดต่อ ไม่ปรุงแต่งต่อให้เป็นทุกข์ เพราะเรารู้เท่าทันมันว่าความคิดเกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไป ด้วยตัวของมันเอง ทุกข์ก็จะลดลงและหมดไปในที่สุด^{๓๓๒}

การฝึกเจริญสติยังเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เกิดวิปัสสนาญาณ เป็นกุญแจไขไปสู่ประตูแห่งพุทธภาวะ เพื่อการรู้แจ้งในรูปนามตามความเป็นจริง ทั้งสามารถบรรเทาโมหะ ความหลง คนไม่หลงเชื่อว่าคนมีสติ ดังนั้นสติจึงมีความสำคัญมาก จำเป็นต้องใช้ในที่ทุกสถานใน กาลทุกเมื่อ

^{๓๒๗} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๒/๒๙, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๒/๓๖.

^{๓๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๕.

^{๓๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๘๐๔.

^{๓๓๐} พุทธทาสภิกขุ, สติ, (กรุงเทพมหานคร : จักรานุกูลการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๐-๒๑.

^{๓๓๑} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), อุปลมนิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๗๘.

^{๓๓๒} คำพอง สมศรีสุข, “การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักพุทธธรรม ศึกษากรณีการเจริญสติแบบเคลื่อนไหวของหลวงพ่อดำเนิน จิตตสุโข”, วิทยานิพนธ์ศิลปะศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย สถาบันราชภัฏเลย, ๒๕๕๖), หน้า ๔๔.

ดังพระพุทธพจน์ว่า “สติเป็นธรรมเครื่องตื่นอยู่ในโลก”^{๓๓๓} “คนมีสติย่อมได้รับความสุข คนมีสติมีความเจริญทุกเมื่อ”^{๓๓๔} และ “สติจำต้องประสงคฺในทฺที่ทุกสถาน”^{๓๓๕}

นัยแห่งการเจริญสติมีดังนี้คือ จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบุรณ์ถูกต้อง (สัมมาสมาธิ) นั้นเป็นจิตที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพมากที่สุด ซึ่งส่งผลให้จิตมีลักษณะดังต่อไปนี้ (๑) เป็นจิตที่แข็งแรงหนักแน่น ตั้งมั่น มีพลัง (๒) บริสุทธิ์เป็นจิตราบเรียบ สงบลึกซึ้ง (๓) เป็นจิตผ่องใส (๔) ปลอดโปร่งเกลี้ยงเกลา (๕) ปราศจากสิ่งมัวหมอง (๖) นุ่มนวล (๗) ควรแก่การงาน (๘) ไม่วอกแวก ไม่หวั่นไหว^{๓๓๖}

การเจริญสติ การเจริญจิตภาวนา การปฏิบัติธรรม การบริหารจิต หรือที่รู้จักกันตามหลักทั่วไปว่า การเจริญกัมมัฏฐาน ซึ่งล้วนแต่หมายถึง แนวทางในการฝึกฝนอบรมพัฒนาจิต ตามหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีอยู่ ๒ อย่าง คือ การเจริญสมถะกัมมัฏฐาน และการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ดังมีพระพุทธพจน์ว่า “ธรรม ๒ ประการนี้เป็นฝ่ายวิชชา (เพื่อการสำรอกอวิชชา และทำให้เกิดปัญญาวิมุตติ) คือ ๑. สมถะ ๒. วิปัสสนา” ในพระไตรปิฎกบาลีใช้คำว่า “วิชชาคิยธรรม” หมายถึง ธรรมอันเป็นส่วนแห่งการรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา^{๓๓๗} และพระพุทธองค์ยังตรัสไว้อีกว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมาบัติ เพื่อความฉลาดในการออกจากสมาบัติ ธรรม ๒ อย่างนี้ คือ ๑. สมถะ ๒. วิปัสสนา”^{๓๓๘}

๒.๓.๗.๔.๑ การเจริญสมถกัมมัฏฐาน

คำว่า สมถะ แปลว่า สมาธิ หรือความสงบ หมายถึง วิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบทางจิต หรือการทำจิตให้สงบเป็นสมาธิ ให้แน่วแน่นคง มีข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ที่เกี่ยวความหมายของสมถะไว้ว่า “สมถะที่เกิดขึ้นคือ ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่ายสมถะ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ชื่อว่าสมถะ”^{๓๓๙} ดังนั้น การเจริญสมถกัมมัฏฐาน จึงหมายถึง การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจากนิรวรณจนตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นได้ฌานระดับต่างๆ โดยจุดมุ่งหมายของสมถะคือสมาธิ “หลักการของสมถะคือ กำหนดใจไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (ที่เรียกว่าอารมณ์) ให้แน่วแน่วจนจิตน้อมตั้งอยู่ในสิ่งนั้นสิ่งเดียว”^{๓๔๐} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะจารย์ได้จำแนกอารมณ์สมถกัมมัฏฐานไว้ทั้งหมด ๔๐ ประการ^{๓๔๑} โดยเพิ่มอากาสนัญญาตนะ ๑ และวิญญานัญญาตนะ ๑ ดังนั้น ในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานนี้จะถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ก็ได้ในบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ ซึ่งต้องขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละคน เช่น คน

^{๓๓๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๘๐/๕๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^{๓๓๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓๘/๒๕๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๘/๓๔๑.

^{๓๓๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๒๓๔/๑๐๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๔.

^{๓๓๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๗๖๔.

^{๓๓๗} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๒/๖๐, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖..

^{๓๓๘} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๗๓/๙๐, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๑๒๗.

^{๓๓๙} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๔/๓๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๔/๓๖.

^{๓๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๔๒๖.

^{๓๔๑} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ(ไทย) ๔๗/๑๘๒-๑๘๕.

ที่มีโทษจริตพระวิปัสสนาจารย์จะแนะนำให้เจริญพรหมวิหาร ๔ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมตตาพรหมวิหาร ถ้ามีราคะจริตท่านจะแนะนำให้เจริญสุกัมมฐาน เป็นต้น

๒.๓.๗.๔.๒ การเจริญวิปัสสนากัมมฐาน

วิปัสสนา คือการรู้แจ้งเห็นจริง ที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมจิตให้มีปัญญา รู้ชัด ในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ในพระอภิธรรมปิฎกมีข้อความปรากฏในประเด็นที่เกี่ยวกับ ความหมายของวิปัสสนาว่า

วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นคือ ปัญญา กริยาที่รู้ชัด การวิจัย ความเลือกสรรความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญปัญญาดุจแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้งความรู้ดี...แสงสว่างคือปัญญา ความไม่หลงงมงาย สัมมาทิฐิ ชื่อว่าวิปัสสนา^{๓๔๒}

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนากัมมฐาน คือ การฝึกฝนอบรมจิตให้มีสติสัมปชัญญะจนเกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งเห็นแจ้งในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง กล่าวคือการเห็นแจ้งในขั้น ๕ หรือรูปนาม ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยความเป็นไตรลักษณ์ ว่าไม่เที่ยง ไม่ทนอยู่ ไม่ใช่ตัวตน เราเขา จนถอดถอนรากเหง้าของอวิชชา ความหลงผิด รู้ผิด ออกไปจากจิตได้ นั่นคือ การน้อมนำจิตเข้าสู่วิมุตติ^{๓๔๓} คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง ส่วนธรรมอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมฐานนั้น พระพุทธโฆสะจารย์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์ปกรณ์วิสุทธิมรรคว่า “จำแนกออกเป็น ๖ หมวด เรียกว่าวิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ขั้น ๕, आयตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทรี ๒๒, อริยสัจ ๔, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒”^{๓๔๔} เมื่อย่อลงแล้วเหลือเพียง ๒ อย่าง ได้แก่รูปธรรมและนามธรรมคือกายกับใจเท่านั้น

การเจริญสติ (วิปัสสนากัมมฐาน)มีคุณค่าทางปัญญา ดังต่อไปนี้

๑. ปัญญาขั้นต้น เป็นปัญญาที่เกิดจากฝึกเจริญสติ สมาธิ อย่างต่อเนื่องในระดับหนึ่ง จนจิตเกิดความสงบระงับอ่อนคลาย ส่งผลให้สมองโปร่งเบาสบายและทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ^{๓๔๕} โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วยให้มีความสามารถในการ รับฟัง (สุดมยปัญญา) และคิดไตร่ตรอง (จินตามยปัญญา) ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้อย่างลึกซึ้ง ถูกต้อง รวดเร็วและชัดเจนยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่าจะยังไม่ใช่ปัญญาขั้นสูงสุด แต่ก็ช่วยให้เกิดความเข้าใจ ความเห็น (สัมมาทิฐิ)และการคิด (สัมมาสังกัปปะ) ในการดำเนิน

^{๓๔๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖-๓๗.

^{๓๔๓} คำว่า วิมุตติ มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า สมุจเฉทวิมุตติ แปลว่า ดับกิเลส หรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๔๒๙.

^{๓๔๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓๑/๗๔๑.

^{๓๔๕} ดร.ซารา ดับบลิว ลาซาร์ (Dr.Sara W. Lazar) ซึ่งทำงานวิจัยอยู่ที่สถาบันการแพทย์ทางกายและ จิต เฮอร์-เบนสัน ได้ศึกษาในคนอายุ ๒๐-๕๐ ปี โดยให้ทำสมาธิวันละ ๔๐ นาที พบว่า การทำสมาธิมีส่วนทำให้สมองส่วนหน้า (Prefrontal Cortex) หนาขึ้น ซึ่งช่วยให้สมองทำงานดีขึ้น ความจำดีขึ้น และสมองเสื่อมช้าลง, อังใน นายแพทย์พงษ์ วรพงษ์พิเชษฐ์, “สมาธิช่วยบำบัดโรคและพัฒนาสมอง ” ธรรมลีลา, ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๑๒๐ (พฤศจิกายน ๒๕๕๓): ๒๖.

ชีวิตเป็นไปอย่างถูกต้อง อยู่ในครองแห่งศีลธรรม ปัญญาตามที่นำเสนอมานี้จัดว่าเป็นปัญญาที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิตในทางโลก เพื่อให้มีความสุข และประสบความสำเร็จ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สัตบุรุษผู้มีปัญญาอยู่ครองเรือน ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก” เป็นต้น^{๓๔๖}

๒. ปัญญา ชั้นกลาง เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกสมาธิจิตคือช่วยทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่า ได้อภิญญา (อภิญญา ๕) ได้แก่การใช้สมาธิระดับฌานเป็นฐานทำให้เกิดฤทธิ์และอภิญญาชั้นโลกีย์ต่างๆ เช่น มีหูทิพย์ ตาทิพย์ ระลึกชาติได้ ทายใจคนออก ในวิถีของทางโลก จัดว่าเป็นปัญญาที่พิเศษอย่างยิ่ง เพราะเหนือวิสัยความสามารถที่มนุษย์โดยทั่วไปจะทำได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “สมาธิภาวนาที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อการได้ญาณทัสสนะ”^{๓๔๗} “สมาธิที่เป็นสมณะ เพื่อความสามารถพิเศษ” ซึ่งในสมัยครั้งพุทธกาล ก็มีภิกษุภิกษุณีหลายรูป ตั้งใจเจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อรู้คุณพิเศษยิ่งอย่างอื่น เพิ่มขึ้นจากคุณพิเศษที่มีอยู่ ดังที่พระอนรุทธะได้ตอบคำถามของภิกษุทั้งหลาย ถึงสาเหตุที่ทำให้ท่านมีอภิญญามาก ก็เพราะการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ผู้มีอายุทั้งหลาย ผมได้ถึงความเป็นผู้มีอภิญญามากเพราะสติปัฏฐาน ๔ ที่ผมได้เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว”^{๓๔๘}

๓. ปัญญา ชั้นสูงสุด คือ ปัญญาญาณที่เกิดจากการเจริญสติอย่างต่อเนื่อง เป็นพลังแห่งสติ จนเกิดปัญญาญาณหรือวิปัสสนาญาณประจักษ์แจ้งจากภายใน สามารถหยั่งรู้ตลอดในรูปนามตามความเป็นจริง จนถึงขั้นกำจัดอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ และโมหะ ได้อย่างสิ้นเชิง บรรลุพระนิพพาน หรือเข้าถึงบรมสุขอย่างแท้จริง และยั่งยืน ดังพุทธพจน์ว่า “การเจริญสติปัฏฐาน ๔ ย่อมเป็นไปเพื่อความ บริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรมเพื่อทำให้แจ้งนิพพาน”^{๓๔๙}

ดังนั้น เมื่อผู้เจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือเจริญอานาปานสติอย่างต่อเนื่องโดยลำดับ ผลที่ได้รับในปัจจุบันขณะก็คือ ความสงบสุขที่แท้แห่งจิตใจ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความมีสติสัมปชัญญะ ไม่หลงจนถึงได้รับผลที่สูงขึ้นไป คือเกิดปัญญามีความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง สามารถทำลายความรู้สึที่เป็นตัวตนเราเขา มองเห็นความจริงของสรรพสิ่งทั้งหลาย ว่าล้วนแต่มีความเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป ทำให้สภาวะทางจิตของผู้ปฏิบัติเป็นอิสระ ไม่ถูกโมหะ ความหลง เข้าครอบงำจิต ย่อมได้ชื่อว่าบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดแห่งการศึกษาในทางพระพุทธศาสนา

๒.๔ ความสรุป

สรุปความประจักษ์นี้ คือ อกุศลมูลคือเหตุแห่งอกุศลได้แก่ โลภะ ความอยากได้ โทสะ ความคิดประทุษร้าย และโมหะ ความหลง อกุศลมูลทั้ง ๓ นี้ เป็นต้นเหตุให้เกิดกรรมชั่วหรือบาป ความโลภนั้น มีไวพจน์หลายอย่าง เช่น อภิขเฌา คือความเพ่งเล็งอยากได้, ตัณหา ความทะยานอยาก, อิจฉา ความปรารถนา, อาสา ความหวัง, วณณะ ความต้องการ, ราคะ ความกำหนัด, กามะ ความใคร่, อากังขา ความหวัง, ลาลสา ความเห็นกระหาย, วิสมโลภะ ความโลภเกินขนาด, เป็นต้น ความโลภมี

^{๓๔๖} ๐.อ.อ.อ. (บาลี) ๒๓/๓๘/๒๐๐, ๐.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๓๘/๒๙๘.

^{๓๔๗} ๐.จ.ต.ก. (บาลี) ๒๑/๔๑/๕๐, ๐.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘.

^{๓๔๘} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙๐๙-๙๒๒/๒๕๖-๒๖๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๐๙-๙๒๒/๔๔๒-๔๕๖.

^{๓๔๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

โทษมาก เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมยังสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์หรือหายนะให้เกิดขึ้นมากมาย การบรรเทาความโลภตามคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น ต้องให้เจริญสมณะหรือวิปัสสนา ให้บำเพ็ญทานและสมาทานศีล กล่าวคือ ให้บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ๓ ซึ่งได้แก่ ทาน ศีล ภาวนา นั้นเอง นี่เป็นอุบายวิธีการบรรเทาอกุศลมูลข้อโลภะ ตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

ในหัวข้อของโทสะ คือการคิดประทุษร้าย มีไวพจน์ที่ใช้แทนกันอีกคำหนึ่ง คือ โกรธ หรือ ความโกรธ โทสะชื่อว่าเป็นอันตราย เพราะเป็นอกุศลกรรมที่นอนเนื่องในสันดาน ท่านเปรียบโทสะที่เกิดขึ้นไว้ว่า ย่อมทำลายบุคคลผู้ที่มีจิตเลวทรามเหมือนขุยไผ่กำจัดต้นไผ่ ฉะนั้น ผู้ที่มีโทสะเป็นเจ้าเรือน ย่อมทำอันตรายตนเองและผู้อื่นได้ตลอดเวลา จิตใจย่อมขุ่นมัวเศร้าหมอง ทั้งก่อให้เกิดอุปกิเลสข้ออื่นๆ อีกหลายข้อ ทั้งโกรธ ความกริ้วโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธ และปฏิฆะ ความขัดเคือง เป็นต้น อุบายวิธีบรรเทาโทสะหรือโกรธ การถอดถอนพยาบาท และอุปนาหะในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ท่านแนะนำให้เจริญเมตตา และบำเพ็ญทานควบคู่กันไปด้วย เพื่อเอาชนะคู่แ้ว และศัตรู และผูกมิตรกับผู้ที่เจริญเมตตาภาวนา ย่อมสุขเป็นสุขทุกเมื่อ นี่ เป็นอุบายบรรเทาโทสะและโกรธ

ในหัวข้อของโมหะ ความหลง มีไวพจน์หลายคำ เช่น มุฬหะ ความหลง, มุยหะ ความเขลา, นิมุกะ ความจมลง, อเนกะ ความไม่ฉลาด, อญณะ ความไม่รู้, อโกสัลละ ความไม่เชี่ยวชาญ, อวิชา ความไม่รู้, อปัฏเฐระ ความไม่รู้ตลอด, อันธกะ การทำให้มืดบอด, และอนาโลกะ ความไม่สว่าง, เป็นต้น ปัจจัยที่ทำให้เกิดโมหมูลจิต มี ๒ ประการ คือ อโยนิโสมนสิการ คือการทำให้เข้าใจโดยอุบายที่ไม่แยบคาย และอาสวสมุปปทะ คือการเกิดขึ้นของอาสวะ หากบุคคลถูกอาสวะกลุ้มรุมมากเกินไป ทำให้หลงมัวเมา ทำให้ไม่มีสติปัญญาคิดในเรื่องต่างๆ ไม่ให้เห็นตามความเป็นจริงได้ อุบายบรรเทาโมหะ คือต้องมีครูแนะนำพร่ำสอนในกัลยาณธรรม ฟังธรรมตามกาล มีโยนิโสมนสิการ เป็นผู้เจริญสติในกายอันเป็นอุบายวิธีการบรรเทาโมหะ เพราะสติจำปรารภณาในที่ทั้งปวงผู้ไม่อยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า อัมปมาทะ คือไม่ประมาณ เมื่อไม่ประมาณ มีความสุขุมรอบคอบได้ชื่อว่าย่อมไม่หลง นี่เป็นอุบายวิธีบรรเทาโมหะ